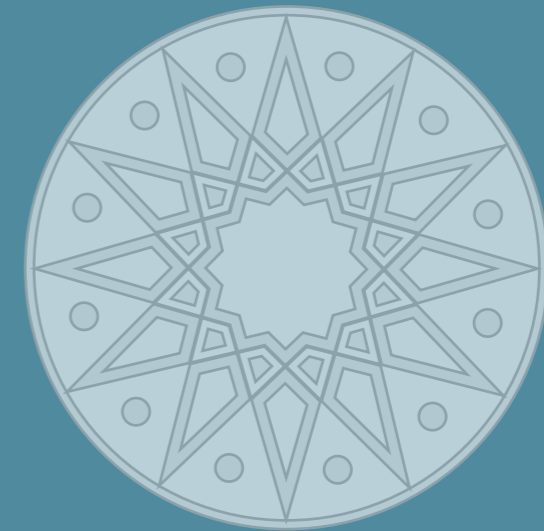

מורשת מוסחרת

מדריך לבית הקברות ממילא בירושלים

מחקר וכתבייה: אחמד מחמוד, אנה וידר
יעוץ מקצועי: גדעון סולימני, תאופיק דעאדלה, יונתן מזרחי
עריכת טקסט: מעין בן הגיא
עריכה לשונית: ענת עינהר
עיצוב גרפי ומיפוי: ליאור כהן
צילומים: עמק שווה

עמק שווה
عمق شبيهه
Emek Shaveh

© 2018 | כל הזכויות שמורות

תוכן

- << לשם מה כתבנו מדריך על ממילא?
- << בית הקברות ממילא והנוף העירוני של ירושלים המודרנית מנקודת מבט ארכיאולוגית-ביקורתית
- << מפה
- << **תחנה 1: הכניסה הדרומית-מערבית לגן העצמאות ליד רחוב אגרון**
 - השם "ממילא"
 - המחקר ההיסטורי והארכיאולוגי על בית הקברות
- << **תחנה 2: מבנה קבר שיח' דג'אני והקברים הסמוכים**
 - כתובת המצבה
- << **תחנה 3: קבר אל-קרשי**
 - כתובת המצבה
- << **תחנה 4: חלקת הקבורה של משפחת דג'אני, ליד קבר אל-קוריישי**
 - מנהגי קבורה מוסלמיים
- << **תחנה 5: בור המים הביזנטי**
 - מערכת הקבורה שהפכה לבור מים ולמקום מגורים
 - מערה אחת, מסורות רבות
- << **תחנה 6: בריכת ממילא**
- << **תחנה 7: שני קברים של בני משפחת עלמי**
 - כתובת המצבה של עבדאללה אל-עלמי
 - על משפחת עלמי
 - כתובת המצבה של אמין אל-עלמי
- << **תחנה 8: מוזיאון הסובלנות**
 - העיר בולעת את בית הקברות: ההיסטוריה של תוכניות הפיתוח והבניה בממילא
 - בניית מוזיאון הסובלנות
- << **תחנה 9: קברי אשתו וחותרתו של אל-עזי אידמר אל-שג'אעי מן התקופה הממלוכית**
- << **תחנה 10: קברו של עלאא אל-דין אידע'די אל-כככי, מושל צפת**
- << **תחנה 11: מול מלון פאלאס**
- << **תחנה 12: קבר חסן אל-נשאשיבי**
 - מילה לסיום
 - ציר הזמן
 - מראי מקום
- << למידע נוסף ותיאום סיורים

לשם מה כתבנו מדריך על ממילא?

בלב ירושלים, בגן העצמאות - אזור ירוק ומטופח שמזמין את העובר ושב לעצור בו לרגע, להקשיב לשרוש המים הזורמים בתעלות או להתיישב למנוחה על הדשא, שוכן האתר ממילא בו נתמקד במדריך זה. לצד הגן המטופח ורחב הידיים שמשרת את מבקרי מרכז העיר ותושביו, ובו מתקיימים חי יום ולילה ערים למדי, נמצאת גם בריכת ממילא, בריכה עתיקה מן התקופה הרומית שלירושלמים זיכרונות רבים ממנה. שטח גדול מקיף את הבריכה ופזורים שם שברי קברים ומצבות עתיקים. העזובה השוררת במקום כה מרכזי ושוקק מבקרים - בין הגן המטופח לרחובות מסחריים - בולטת מאוד לעין; אך מראה הקברים השבורים ומבני הקבורה הקטנים, שתפארתם ניכרת למרות פגעי הזמן והשחתות מעשה ידי אדם, עודנו מסתורי ומושך, ואף מעורר תהייה: מי הם המתים שנקברו שם? איך יתכן שנקברו בלב העיר? ולמה אין למקבץ הקברים הזה מראה מובהק של בית קברות והם עומדים כך ללא שלט או גדר?

סיפורו של בית הקברות העתיק ממילא ידוע למעטים בלבד. נדמה שבין הריסותיו נקבר גם סיפור דמותה של העיר במאות השנים האחרונות, ואין הוא מוכר עוד לישראלים רבים. בתקופה הממלוכית ובתקופה העות'מאנית היה זה בית הקברות המרכזי, ונקברו שם עשירי העיר בצד פרנסיה הפקידים, ומשכילים בצד קשי-יום ועניים. כידוע, בתי קברות הם אוצר בלום למי שמבקש לחקור ולהתחקות אחר קורותיהן ומאפייניהן של חברה בזמן ובמקום מוגדרים. להפתעתנו, כאשר התחלנו להתעניין בממילא כאתר ארכיאולוגי, התברר לנו שאין שום ספר בעברית שהוקדש לחקרו, לשרידיו ולמורשתו התרבותית. מפעלי בניה חדשים מכרסמים בשטחו של בית הקברות ופוגעים ללא הרף בנוכחותו במרחב. יוזמות השימור הנקודתיות, שהרשויות מקדמות בבריכת ממילא או בבור המים הביזנטי, אינן מתייחסות אל אתר בית הקברות כמכלול ומתמקדות בהבלטת השכבה הביזנטית והשכבה הרומית הקודמות לו. כך מדלגות יוזמות השימור הללו על פני המאות המאוחרות יותר, שמזוהות עם התקופה המוסלמית של העיר. אנחנו, אנשי "עמק שווה", מאמינים כי בעיר כירושלים, עם המגוון התרבותי, הדתי והאנושי שמיחד אותה, ישנה חשיבות עליונה בהצגת המורשת התרבותית של העיר בכל התקופות, התרבויות והדתות שהשאירו עליה את חותמן. נוכח ההזנחה השוררת באתר ודעיכתם המתמשכת של הקברים והמצבות, אנחנו חשים בנחיצות לחקור את שרידי המקום לפני שיעלמו ולפרסם את סיפורו של בית הקברות החשוב הזה, הטומן בחובו עשרות סיפורים אישיים שמרכיבים את דיוקנה של העיר בתקופתה הערבית-המוסלמית. הכרות עם מורשתה רבת הפנים של העיר מעשירה אותנו, החיים כאן כיום, ומשפרת את הכרותנו עם העבר ואף עם ההווה.

מדריך זה הוא ניסיון ראשון לספק מידע נגיש בעברית על בית הקברות, הוא מאמץ שאנו מקווים שיצטרפו אליו רבים, רשויות ואנשים פרטים שיתעניינו בו, יחקרו אותו ויעמיקו את היכרותם עם אתר של מורשת ירושלמית ההולכת ונעלמת לנגד עינינו.

בית הקברות ממילא הוא בית קברות מוסלמי עתיק והגדול ביותר בירושלים. מקורות היסטוריים - חלקם כבר מן המאה ה-11 - מספרים על חשיבותו הרבה. עדויות על קבורה נחשפו במקום החל מן התקופה הממלוכית במאה ה-13 ועד המאה ה-20. נקברו כאן מנהיגים, אנשי הפקידות הגבוהה, אנשי רוח, עשירי הארץ ונכבדיה בני הדת המוסלמית וגם פשוטי עם. בממילא נמצאת גם מערכת מים עתיקה ששימשה את תושבי העיר לאורך התקופות השונות. הפיתוח העירוני במהלך המאה ה-20 השפיע רבות על בית הקברות, וכל שנותר ממנו הוא שטח של כ-20 דונם בלבד, סביב בריכת ממילא. שרידי האתר וסיפוריהם של נקבריו יכולים ללמד אותנו רבות על החברה בעיר ירושלים ועל תושביה, מימי הביניים ועד ימינו.

בית הקברות ממילא והנוף העירוני של ירושלים המודרנית מנקודת מבט ארכיאולוגית-ביקורתית

מנקודת מבט ארכיאולוגית, העיר ירושלים והנוף האדריכלי-ההיסטורי הנשקף מן המרחב העירוני שלה הם שכבתו העליונה של אתר עתיק ורב-רבדים. כבכל זמן ומקום, גם כאן, פני השטח הם תוצאתו של תהליך ארוך ובו השתנה הנוף מסיבות שונות. שינויים אלה אינם רק תוצרים פונקציונליים של צרכי היום-יום של תושבי העיר, אלא גם פריין של פעולות פוליטיות-אידאולוגיות. הישוב בירושלים הוא בן למעלה מ-7000 שנים, וכידוע, העיר אוצרת בתוכה רבדים אדריכליים מתקופות שונות ומגוונות והן מספרות את תולדותיה.

העיר המודרנית החלה להתפתח מעבר לחומות במחצית המאה-19. העיר גדלה עוד ועוד, עד שמרכז החיים העירוניים עבר לשוליה של העיר הישנה. ירושלים התפתחה מערבה, צפונה ודרומה, ואתרים שימושיים (אזורי קבורה, מחצבות, שטחים חקלאיים ועוד) נקלעו כך ללבה של העיר המודרנית. בית הקברות המוסלמי בממילא, אתר הקבורה המרכזי של העיר המוסלמית במשך כאלף שנים, הפך אפוא לשטח שערכו הנדל"ני הוא מהגבוהים בעיר. תהליך זה מתרחש בערים רבות בעולם, ערים להן היסטוריה בת מאות ואלפי שנים. כבר בתקופת המנדט הבריטי, החל עימות בירושלים בין גופים שונים שבקשו להגן על בית הקברות מפני נזקי הפיתוח העירוני, לבין גורמים אחרים, שניסו לנצל את ערכה הכלכלי המאמיר של הקרקע, שהפכה לפתע מרכזית ומבוקשת.

בית הקברות לא ניזוק בגין הפיתוח העירוני בלבד; ההשפעה הדרמטית ביותר על גורלו נובעת מהסכסוך הישראלי-הפלסטיני ומתוצאותיה של מלחמת 1948. לאחר המלחמה נחלקה העיר לשתיים, ובית הקברות נשלט פתאום בידי רשות יהודית, מנותק מהאוכלוסיה הערבית ומקהילתה. בתהליך פיתוח העיר מ-48 ועד היום, נקטו מדינת ישראל ועיריית ירושלים בסדרה של פעולות בנייה הכוללות סלילת כבישים (רח' הלל ורח' מנשה בן ישראל), בניית פארק שעשועים ונופש (גן העצמאות), בניית בית ספר ("הניסויי"), הנחת תשתיות כגון ביוב וחשמל, בניית מוזיאון הסובלנות ופתיחת בית קפה. כך, בתהליך ממושך אך עקבי, הצטמצם בית הקברות משטח שגודלו כ-130 דונם במאה ה-19, לשטח של כ-20 דונם היום, רובו סביב בריכת ממילא.

מפת ממילא

מקרא

1. מקום מפגש
 2. קבר שיח' דג'אני
 3. קבר אל-קורשי
 4. חלקת הקבורה של משפחת דג'אני
 5. בור המים
 6. בריכת ממילא
 7. קברי משפחת עלמי
 8. מוזיאון הסובלנות
 9. שני קברי נשים מן התקופה הממלוכית
 10. קבר אל-כפּכּי (הכפּכּיה)
 11. מול מלון פאלאס
- 🔒 מצבות

תחנה 1: הכניסה הדרומית-מערבית לגן העצמאות ליד רחוב אגרון

בית הקברות ממילא נמצא במערב ירושלים, בין הרחובות אגרון בדרום, קניון ממילא במזרח, שכונת נחלת שבעה בצפון ורח' קינג ג'ורג' ומלון וולדורף-אסטוריה במערב. עדויות ראשונות לקבורה בממילא מקורן בתקופה הביזנטית (המאה ה-4 ל"ס), והקבורה במקום נמשכה עד המאה ה-20.

בית הקברות היה **הקדש** (ווקף), ובתקופת המנדט הבריטי הוא נוהל בידי המועצה המוסלמית העליונה - הגוף הממונה על ענייני הדתיים של הציבור הערבי. כבר בתחילת המאה ה-20 נבנה גדר אבן סביב בית הקברות. בגלל הפיתוח העירוני האינטנסיבי ומחסור במקומות קבורה בבית הקברות, החליטה המועצה להפסיק את הקבורה בממילא בשנת 1927, ולשמר את המקום כאתר היסטורי. לאחר מלחמת העצמאות, הועבר ההקדש בתוקף חוק נכסי נפקדים לרשותו של משרד הדתות. כיום נמצא בית הקברות תחת אחריותה של עיריית ירושלים.

השם "ממילא"

גרסאות שונות דנות במקורו של השם "ממילא" ובמשמעותו; אחת הגרסאות טוענת כי המקור בכנסייה ביזנטית שנשאה שם זה והוקמה באזור לכבוד אשה קדושה בשם ממילא. הנזיר ברנהרד, שביקר בירושלים בשנת 870 לערך, מספר ש"כמיל מערבית לעיר ירושלים נמצאת כנסייה של ממילא הקדושה, הכוללת את גופותיהם של [נוצרים] רבים שנרצחו על ידי הסרצנים [הפרסים]".⁴ נראה שהנזיר ברנהרד מתייחס לאירוע אותו מזכיר גם נזיר ממר סבא, בן המאה ה-7, שמדווח על אלפי נוצרים שנטבחו במהלך הפלישה הפרסית לירושלים בשנת 614, ולאחר הקרבות הם נקברו במערות סביב בריכת ממילא.⁵ אחד המקורות ההיסטוריים החשובים המספרים על התקופה המוסלמית בכלל ועל התקופה העות'מאנית בפרט, הוא עבד אל-ע'ני אל-נבולסי, שסייר כאן בשנים 1693-1694. אל-נבולסי כותב כי "אומרים כי השם המקורי הוא "מא מן אללה" [זה שהוענק על ידי אלוהים], ולפעמים קוראים למקום "באב אללה" [שער אלוהים] או "זיתון אל-מילא".⁶ היהודים קוראים למקום "בית מילוא" ואילו הנוצרים קוראים לו "באביללה".⁷ השמות "מא מן אללה" ו"באב אללה" מבטאים את קדושת המקום בתקופה זו, אז כבר היתה ממילא בית קברות מוסלמי חשוב וגדול בירושלים, עם ותק של מאות שנים. אפשר גם לפרש את השם כ"מאי מן אללה" - מים מאלוהים, רמז למערכת המים הגדולה שנמצאה בשטח בית הקברות. תיאוריה מודרנית מעלה את הסברה כי השם "ממילא" מקורו בבריכה, שנבנתה הודות לתרומה של אשה רומאית בשם ממילא או מקסימילה.⁸

חלק מגדר האבן הישנה שנבנתה סביב בית הקברות

המחקר ההיסטורי והארכיאולוגי על בית הקברות

המקור ההיסטורי העיקרי שממנו ניתן ללמוד על תולדות בית הקברות המוסלמי, הוא ספרו של ההיסטוריון המוסלמי **מוג'יר א-דין אל-עוליימי** (1456-1522), שכינה כקאדי (שופט בבית דין שרעי) בירושלים. ספר ההיסטוריה שכתב על ירושלים וחברון הוא מקיף ומפורט.⁹ לפי מוג'יר א-דין, נקברו במקום אנשי דת מוסלמיים חשובים כבר במאה ה-8. ממילא מוזכרת כבית קברות מוסלמי חשוב כבר במאה ה-11 במסָה (חיבור עיוני) של אל-ואסיטי, מטיף במסגד אל-אקצא בין השנים 1019-1020.¹⁰ לפי המסורת, נקברו בממילא 70,000 מוסלמים בעת הכיבוש הצלבני בקיץ 1099.¹¹ הארכיאולוג הצרפתי קלרמון-גנו, שסקר את המקום בסוף המאה ה-19, זיהה שלושה קברים כקברי צלבנים.¹²

מקור היסטורי כתוב חשוב על בית הקברות בממילא מן התקופה העות'מאנית הוא רישומי הסיג'ילים, רשימותיו של בית המשפט השרעי של ירושלים משנת 1529 ועד 1917 או 1919. במהלך התקופה העות'מאנית, היה בית המשפט השרעי המוסד הרשמי החשוב ביותר והוא ניהל את החברה המוסלמית, היהודית והנוצרית בירושלים. כל תושב בעיר הגיע לבית המשפט השרעי לפחות פעמיים - כשנולד וכשמת, ואף כשהתחתן או התגרש, כשמכר את ביתו או קנה אותו, כשנערך דיון על ירושה שקיבל או השאיר אחריו. רשומות בית הדין הן אוצר ובזכותו ניתן ללמוד רבות על תולדות ירושלים ועל מי שנקבר בבית הקברות ממילא.

ב-1945 ערכה המועצה המוסלמית העליונה סקר מצבות, על פיו הרכיבו רשימה הכוללת 841 קברים ואת שמות הקבורים שם. גם רשימה זו עוזרת לנו לזהות חלק מן הקברים בשטח, אף שעל חלקם רשום "אלמוני". בין המסמכים של המועצה המוסלמית העליונה ישנן גם התכתבויות שונות. אחד המסמכים מתאר איך בתקופת המנדט הבריטי ייפתה חברת החשמל את כוחו של איש אחד בקניית 100 מ"ר משטח בית הקברות, על מנת להקים שני (טרנספורמטור) חשמל במקום, ואותו קונה פנה אל המועצה המוסלמית העליונה בכדי לבקש את רשותה לכך. כיום מפוזרים מסמכי המועצה המוסלמית העליונה בין ארכיון גנזך המדינה לארכיון של הוואקף באבו דיס, בעוד שרשומות בית הדין השרעי נמצאות בארכיון באבו דיס בלבד.

למחקר ההיסטורי והארכיאולוגי בבתי קברות חשיבות רבה. בכל הדתות רווחת האמונה בחיים שלאחר המוות, ועל כן מלמדים אותנו מנהגי הקבורה על אמונות, אורחות חיים, יחסים בין קבוצות שונות באוכלוסיה (עשירים לעומת עניים, מלומדים לעומת חסרי השכלה, גברים לעומת נשים) ועוד. כמו כן, חקירת בית הקברות תורמת לידיעתנו בנושאים כמו כלכלתה של העיר וגבולותיה הגיאוגרפיים. חקירת קברים שופכת אור על חייהם של הקבורים שם: עיצוב מצבות הקבר, הכתובות על המצבות והשרידים שנמצאו בקברים מעמידים פורטרט חי למדי של המתים. המידע הארכיאולוגי שנאסף בשטח ומתבסס על ממצאים חומריים, משלים ומרחיב את הידע שנשאב מהמקורות ההיסטוריים הכתובים.

קבר בסגנון צלבני

תחנה 2: מבנה קבר שיח' אל-דג'אני והקברים הסמוכים

אנחנו נמצאים ליד קבר השיח' אחמד אל-דג'אני, דמות חשובה למדי בירושלים העות'מאנית, בן למשפחת דג'אני הנמנית על האצולה הירושלמית לצד משפחות ח'לידי, נוסייבה, ג'אעוני, נאשאשיבי, רצאץ, אל-אמאם ועלמי.

כתובת המצבה

الفاخرة
פרשת הפתיחה
ضريح ولي الله
קבר ידיד אלוהים
الشيخ أحمد بن الشيخ
השיח' אחמד בן השיח'
علي علاء الدين الدجاني
עליי עלאא אלדין אל-דג'אני
المولود في القدس الشريف
נולד בירושלים
عام 876 هجري
שנת 876 להיג'רה (1471)
والموتوفي فيها عام 969 هجري
ונפטר בה שנת 969 להיג'רה (1561)

מבנה הקבר של שיח' אל-דג'אני

מקורות אחרים¹⁶ מספרים שאחמד אל-דג'אני נמנה על צאצאיו של הנביא מוחמד (אשראף) בזכות קירבתו המשפחתית לעלי בן אבו טאלב, האחרון במניין ארבעת הח'ליפים הראשונים ואף בן דודו של הנביא מוחמד.

על פי המקורות, היה אל-דג'אני מלומד גדול וצופי בכיר בעל תלמידים רבים. הוא קיבל את הנהגת המסדר הצופי בירושלים מעלי בן מימון¹⁷ ונחשב לממשיך דרכו של המלומד הגדול מוחמד בן עראק¹⁸. אל-דג'אני השתייך לאסכולה השאפיעית, ומספרים עליו שהכיר את הקוראן בעל-פה וכן את ספר הפרשנות על אוסף ח'דיית'. מיוחסים לו נסים רבים המתועדים בכתב יד בשם שבחי אל-שיח' אחמד אל-דג'אני.

פרשת הפתיחה או סורת אל-פתיחה היא הסורה הראשונה בקוראן. הסורה כוללת שבעה פסוקים ונאמרת שבע עשרה פעמים ביום בפי המוסלמים בכל תפילה ותפילה. לסורה זו חשיבות רבה, מפני שהיא מבטאת את הרעיונות המרכזיים של האמונה המונותאיסטית באיסלאם¹³.

היג'רה (בערבית: هجرة) הוא מונח המתאר את הגירתו של מוחמד, מייסד האיסלאם, מהעיר מכה לעיר ית'רב, שמאוחר יותר נקראה אל-מדינה. ההיג'רה התרחשה בשנת 622, ובהמשך נקבעה כנקודת הפתיחה לספירת השנים המוסלמית.

על פי המסורות המשפחתיות נולד אחמד בן עלאא' אל-דין אל-דג'אני בכפר אל-דג'אניה (נמצא כ-8 ק"מ צפונית לרמאללה), בשנת 876 להיג'רה (שנת 1471) ונפטר בירושלים בשנת 969 להיג'רה (שנת 1561). כמה גרסאות מציעות פירוש לשם משפחתו; פרט לגרסה שקושרת את שם המשפחה לכפר אל-דג'אניה, ישנו סיפור אחר שמתייחס לפירוש המילה דג'אניה בשפה הערבית, והוא "שהייה". גרסה זו מתייחסת לשהייתו של אחמד אל-דג'אני במבנה הקבר של דוד המלך (ערבית: מקאם אל-נבי דאוד).

ככל הנראה, התיישב אחמד אל-דג'אני בכפר אל-דג'אניה¹⁴ בצעירותו. על פי הסיפור, התערב אחמד דג'אני בסכסוך בין שתי משפחות בכפר הולדתו ושפט ביניהן על פי ההלכה המוסלמית, זכתה במשפט המשפחה המכובדת פחות. בעקבות כך, ביקשה המשפחה החזקה יותר להרע לו ואחמד אל-דג'אני החליט לברוח מן הכפר ולעבור לירושלים. לאחר עזיבתו הוסרה האות ד' משם הכפר והוא הפך ל"אל-גאניה", שפירושו "הרע לעצמו". כך היה אחמד דג'אני למייסד השושלת המשפחתית בעיר¹⁵.

צופי¹⁹ (ערבית: صُوفِيّ) הוא מי שמשתייך לזרם הצופיות (בערבית: صوفية). הצופיות היא זרם מיסטי באיסלאם, אשר מבוסס על הרעיון כי לא ניתן להבין את האל בעזרת החושים או השכל בלבד. הצופיות כוללת פרקטיקות רוחניות שונות, ודרכן ניתן להגיע לכדי התאחדות עם האל. ההסבר המקובל לשמו של זרם דתי זה קשור לצוף (صوف) - בגד צמר שלבשו הסגפנים הקדומים על מנת לדכא את תאוות הגוף. הצופים הולכים בדרך השריעה ככל מוסלמי מאמין, אך בנוסף הם חותרים להבנה עמוקה יותר של האל ושל דרכיו - הבנתה של האמת המוחלטת, החקיקה (حقيفة). בכדי להגיע להבנת חקיקה, מקפיד המאמין הצופי לקיים מצוות רשות ומעשים טובים - הטריקה (طريقة). במהלך הטריקה עוקב התלמיד הצופי (مريد, مرید) אחר הוראותיו ואורחות חייו של המדריך שלו (مرشد, مرشد), עד שיגיע בעצמו אל האחדות עם האל. הטקס החשוב ביותר עבור הצופי הוא הד'כר (ذکر), ובו חוזר המאמין על שמו של האל. הד'כר מתקיים בשקט או בנגינה וריקודים - סמאע (سماع) - בהתאם לטריקה לה משתייך המאמין.

האסכולה השאפיעית היא אחת מארבע האסכולות ההלכתיות של המשפט המוסלמי הסוני. האסכולה קרויה על שמו של האימאם מוחמד אבן אידריס א-שאפעי, אשר מת במצרים בשנת 820.

ח'דיית' הוא אוסף של הלכות וסיפורים על אודות הנביא מוחמד ודרך חייו. הח'דיית' היא טקסט מרכזי ביותר באיסלאם ורק הקוראן עולה עליה בחשיבותו.

המצבה בתוך מבנה הקבר המשופץ

אחד מן הנסים המפורסמים המיוחסים לאל-דג'אני התרחש בשעה שהוא ישב במסגד אל-אקצא, עוד לפני שהפך למלומד ועוד לא שלט בדקדוק הערבי. לפתע התגלה לפניו הנביא מוחמד ואל-דג'אני ביקש ממנו ללמד אותו את יסודות הדקדוק הערבי. נס אחר שמיוחס לו התחולל במקום קבורתו של הנביא דוד²⁰ (על הר ציון), אשר נמצא בעת ההיא תחת שליטת הנוצרים. הנביא דוד התגלה שם לאל-דג'אני ואמר לו "תעזור לי".

תעודה של בית הדין השרעי מהעשירי לחודש שוואל משנת 968 להיג'רה (שנת 1560) מאשרת כי הסולטן סולימאן המפואר קבע **הקדש** במקום, כלומר, הוא הקדיש את מקאם אל-נבי דאוד, מקום שכלל מאפייה וגנים, לשייח' אחמד אל-דג'אני, לצאצאיו ולחסידי²¹. מאז התגוררה משפחת דג'אני ליד קבר דוד - א-נבי דאוד - וקראה לעצמה משפחת דג'אני אל-דאודי. בני המשפחה היו ממונים על המקום לאורך כל התקופה העות'מאנית וגם בזמן המנדט, עד שנת 1948.

הִקְדֵשׁ (ווקף, בערבית: وقف) הוא הקדשה של נכסים למטרות דתיות וחברתיות. המקדיש משייך את הנכסים לאללה במטרה להעניק להם אופי דתי. באיסלאם ישנם הקדש משפחתי והקדש ציבורי.

ככל הנראה, היה אחמד אל-דג'אני מקורב לשלטון העות'מאני, מפני שידוע כי הוא נשלח על ידי תושבי ירושלים לדמשק, שם ישב המושל התורכי של מחוז דמשק שהעיר ירושלים השתייכה לו, כדי לייצג את ענייניהם של תושבי ירושלים. מטרת הנסיעה אינה מוזכרת במקורות, אך על פי השוואה למקרים דומים, ניתן להסיק כי הנסיעה נועדה לקדם מינוי לתפקיד מסוים או בקשה להקלת חובות או מסים של התושבים. בשנותיו האחרונות התגורר אל-דג'אני במשכנו בירושלים, עד שהלך לעולמו ונקבר בבית הקברות ממילא בשנת 1561.

מאוחר יותר, בסוף המאה ה-18, עברו כמה מבני משפחתו מירושלים ליפו. בשנת 1933 ייסד הרופא פ'אד אסמאעיל אל-דג'אני את בית החולים אל-דג'אני ביפו, והוא נפטר בשנת 1940 ונקבר בגן של בית החולים. אחמד צדקי אל-דג'אני היה פוליטיקאי ואחד ממייסדי ארגון אש"ף. שלושה מבני משפחת דג'אני כיהנו כראשי עיריית ירושלים במהלך התקופה העות'מאנית והמנדט הבריטי. בניו של אחמד, מייסד השושלת, חיברו עליו חיבורים שונים, וכמה כתבי-יד מקוריים של חיבורים אלו נמצאים בספרייה הלאומית בגבעת רם.

גלגול מעניין של שימוש במבנה הקבר התרחש מאוחר יותר, בשנת 1986. אדם שתואר בפי נציגי משפחת דג'אני כעברין, השתלט על המבנה ועקר את הקברים, אחר חיפה את הקירות במראות ופתח במקום פאב. משפחת דג'אני ניהלה מאבק משפטי נגד הפולש, ובשנת 2012 הצליחה להחזיר לידיה את המבנה ולשפץ אותו על חשבונה. כיום המבנה נעול ונציגי המשפחה מחזיקים במפתח. במרכז החדר ישנה מצבה מודרנית שהוצבה שם במהלך השיפוץ.

בשנת 1933 צילם הצלם **זאב אלקסנדרוביץ'** סדרת תמונות בבית הקברות ממילא, ובאחדות מהן מופיע קבר שיח' אל-דג'אני. התמונות נמצאות באוסף התצלומים של הספרייה הלאומית²² וניתן להבחין שם כי ליד מבנה הקבר המוכר לנו היו מספר קברים נוספים. כמו כן, ניתן לראות שליד המבנה היה חדר נוסף שאיננו עוד ולא ידוע באילו נסיבות הוא נעלם. במאה ה-17 תיעד עבד אל-ע'ני אל-גאבלסי את רשמיו מביקורו בבית הקברות בממילא והתייחס לקבר אחמד אל-דג'אני ולקברים של בני משפחתו - עבד אל-מנעם אל-דג'אני ויוסף אל-דג'אני²³ - יתכן שבשל חשיבותו של שיח' אחמד אל-דג'אני, ביקשו מקורביו להיקבר לצדו. כמו כן, נראה שרבים מבני משפחת דג'אני נקברו שם כיוון שהיתה זו אחוזת הקבר המשפחתית. ברשימה של המועצה המוסלמית העליונה משנת 1945, מצויינת שורה של שמות נקברים שמופיעים ליד קבר דג'אני: מוחמד אחמד אל-דג'אני (אחד מבניו של השיח'), עלי אחמד אל-דג'אני (אחד מבניו של השיח'), מוסא וואפא אל-דג'אני, דרוויש בן עבדאללה חסן אל-דג'אני ואלשחי אניס אל-דג'אני. קברים אלו נעלמו ושוב לא ניתנים לזיהוי.

תחנה 3: קבר אל-קרישי

על קבר גדול ומרובע זה נמצאה מצבה של השיח' עבדוללה אל-קרישי²⁴ (בהמשך: אל-קורישי), הוא מוחמד בן אחמד בן אבראהים הידוע כאבו עבדאללה אל-קורישי אל-האשמי, שנולד בשנת 1150²⁵ ב"אי הירוק" (Algeciras) בדרום ספרד. שבט אל-קורישי נמנה על השבטים הבולטים והחזקים במכה ובחצי האי ערב, זהו גם שבטו של הנביא מוחמד. על פי המקורות, הגיע השיח' עבדוללה אל-קורישי מספרד דרך פוסטאט שבמצרים (חלק מקהיר של היום) לביקור בירושלים, ונפטר כאן בשנת 1202. אל-עסלי, מן ההיסטוריונים של ירושלים, מספר על קבורתו בממילא ליד המלומד הצופי אבן ארסלאן²⁶.

אל-קורישי היה חכם צופי מפורסם בעל יכולות ריפוי, והוא אסף סביבו כ-600 תלמידים **בזאוויה** שלו בירושלים. קברו של אל-קורישי היה יעד לעלייה לרגל (**זיארה**), מפני שנמנה על בכירי המלומדים הצופיים בזמנו²⁷. הקבר מוזכר בפי ההיסטוריון עארף אל-עארף²⁸, שכתב ספר על ההיסטוריה של ירושלים. בין השאר, התייחס אל-עארף לקברים מפורסמים בבית הקברות בממילא.

זאוויה (ערבית: زاوية), בית התבודדות לצופים העוסקים בתפילה ובלמידת הקוראן.

זיארה (ערבית: زيارة), ביקור באתרים מקודשים לשם תפילה או לשם עבודה פולחנית אחרת.

כתובת המצבה

الشيخ عبد الله القرشي أي معدن الكرامات
الشيح عבדאללה אל-קורישי כלומר, מקור הנסים
وهو يشير الى زمن شيخ الاولياء
وهو מצוין את זמן שיח ידידי אלוהים
مرقده بجوار بيت المقدس في مكان يدعى ماملا
קברו בקרבת בית המקדש במקום הנקרא ממילא
حيث ينزل نور الرحمة في الليل والنهار
היכן שיורד אור הרחמים בלילה וביום
من عمر مقامه في بابلا هو الملك الحق
מי שהקים את מקומו הקדוש בבבל הוא המלך הצודק
تاريخه في الدنيا صنع الملك اشياء جميلة
בעברו בעולם הזה יצר המלך דברים יפים

על פי מצבה זו, שם מוזכר במפורש שם בית הקברות "ממילא", ניתן ללמוד על המשמעות המיוחדת שמייחסים המוסלמים לקבורה בבית הקברות. על פי שורה 2 של המצבה, שם כתוב: "במקום שנקרא ממילא, היכן שיורד אור הרחמים בלילה וביום", ניתן ללמוד שממילא נחשב למקום עם נוכחות אלוהית, מקום שמחבר בין שמים לארץ. לכן, תפילה במקום זה תישמע היטב. מוג'יר א-דין כותב כי "מי שמזכיר את שמו של אלוהים בעומדו בין קברי אבן ארסלאן ואל-קורישי, אלוהים ימלא את כל משאלותיו". אל-זרקשי כותב במאה ה-14 כי מי שנקבר ב"זיתון אל-מילא" - זאת ממילא - כאילו נקבר בשמים.

אם ברצוננו להבין מהו ייחודה של מצבה זו, עלינו להכיר את סוגי הכתובות המופיעות על המצבות המוסלמיות. באופן כללי, ניתן לחלק את סגנונות הכיתוב על המצבות המוסלמיות לשלוש:

1. כתובת פשוטה שכוללת את משפטי הפתיחה של הקוראן, שם הנקבר, ברכה לנפטר ותאריך פטירתו. דוגמא כזו היא מצבתו של השיח' אחמד אל-דג'אני.

2. כתובת מורכבת יותר יכולה לכלול גם פסוק מהקוראן.

3. במצבות המשוכללות ביותר מצויינים גם פסוקי שירה שמהללים את הנפטר.

מצבתו של אל-קורישי שייכת לסוג האחרון. יתרה מכך, זוהי המצבה היחידה בבית הקברות הכתובה בשפה התורכית, על אף שאל-קורישי לא היה תורכי אלא ערבי שנפטר בשנת 1202, בתקופה האיובית - זמן רב לפני שהעות'מאניים כבשו את ירושלים. הכיצד?

אנחנו למדים מהמקורות ההיסטוריים, שהקבר שופץ בשנת 1322²⁹ ואילו המצבה הנוכחית מתוארכת לשנת 1557. חידוש המצבה בשפה התורכית מלמד על התפתחותה של תופעה שהתרחבה מאוד בקרב האיסלאם העממי בתקופה העות'מאנית - ביקור ועלייה לרגל אל קברי צדיקים מוסלמים. קברי צופים מפורסמים, כקברו של השיח' עבדאללה אל-קורישי, הפכו למקום קדוש. השלטון העות'מאני תמך במנהג זה ומימן את שימור המצבות ואת חידושן, כמו במקרה שלפנינו.

פרט נוסף שמייחד מצבה זו הוא המסגרת שלה, המעוצבת בסגנון עות'מאני טיפוסי - ניתן לראות מסגרות דומות לה על מצבות קברים באיסטנבול. סגנון הכתב נקרא "נסח'י", שפירושו "תעתיק". סגנון זה התפתח מכתב ערבי קדום יותר, הקופי, כתב מן המאה ה-10 ששימש סופרים שהעתיקו את הקוראן.

המצבה נחה על יסודותיו של מבנה מרובע גדול ואינה שייכת לקבר זה - מקורה באזור התחתון של בית הקברות, ליד מוזיאון הסובלנות של ימינו. בדופן הקבר ישנן שתי אבנים בשימוש משני הנושאות כתובות. הסברה היא שאבנים אלו נלקחו מאזור אחר של בית הקברות; ככל הנראה, היה בעבר חדר מעל ליסודות. הקבר עצמו השתייך כנראה לסוג "פוסקיה", קבר משפחה. בתקופה העות'מאנית היה נהוג להציב יותר ממצבה אחת על הקבר, לפחות בקברים החשובים.

פוסקיה (או **פוסטקיה**) הוא קבר משפחה, המיועד בדרך כלל לבני משפחה אחת. סוג קבורה זה היה מיועד למספר מתים רב, כגון חללי מלחמה או קורבנות למחלה קשה, והיה נהוג גם בתקופות של מחסור במקום בבתי הקברות. הפוסקיה נפוצה אף יותר בעידן המודרני.

מצבת אל-קורישי

תורבה: מבנה קבורה מפואר, המשמש לעתים כמקום תפילה והתייחדות עם הנפטרים הקבורים או חנוטים בו.

אחרי 40 ימי אבל, ביום חמישי או שישי, עולים המוסלמים לבית הקברות כדי לומר ברכות רבות על המת. קרובי משפחתו מניחים לולבים (ענפי תמר) על הקבר ונותנים אוכל וצדקה לעניים בשמו של המת, כדי לזכות אותו בחסדים במעמד יום הדין. תאופיק כנען כותב: "אנו רואים במעשים אלה מתנה שהחיים נותנים למתים. המת לא אוכל, אבל האוכל מסופק בשמו. בדרך זו עושה המת את המצווה הגדולה ביותר בתרבות המזרחית - הכנסת אורחים."

קבר מדורג עם חורים ששימשו בסיסי עמודים, ובאמצע "כערה" מעוטרת

קבר דמוי סרקופאג באזור הקברים ליד קבר שיח' דג'אני, בית קברות ממילא

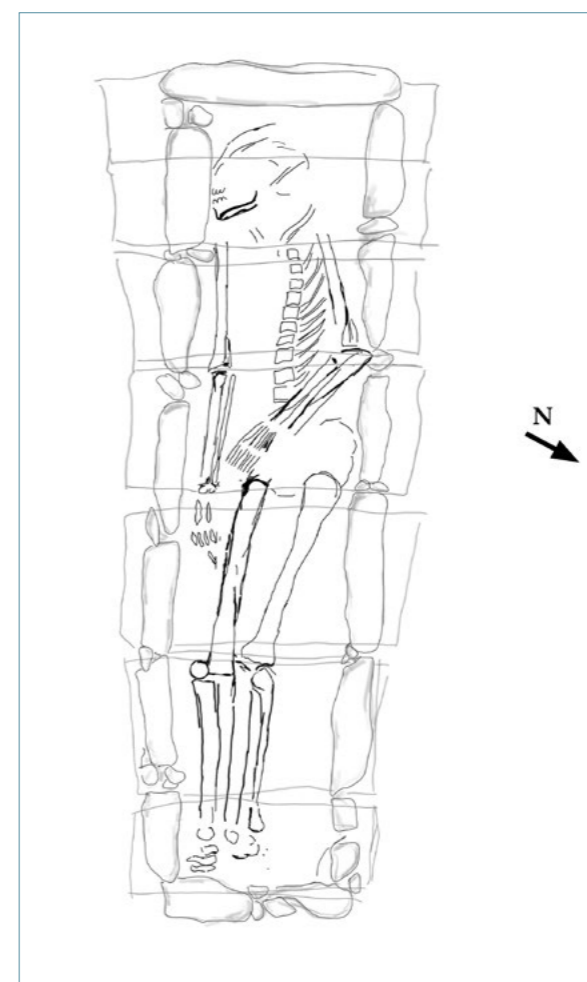
תחנה 4: חלקת הקבורה של משפחת דג'אני, ליד קבר אל-קוריישי

סביבנו ניתן לראות קברים מסוגים שונים. לקברים אחדים צורת מלבן פשוט המונח על האדמה ועל אחרים מונחת אבן עם חור מרובע. ישנם קברים הדומים לסרקופאגים, וישנם קברים בעלי דופן מדורגת. חלקם מקושטים בעיטורים שונים.

מנהגי קבורה מוסלמיים

כאשר מוסלמי נפטר, מביאים את גופתו אל מבנה קטן, שכמוהו כמבנה הנמצא בקצה בית הקברות בממילא, ליד בית העיתונאים (כיכר החתולות). מכסים את הגופה בבד לבן וקוברים אותה באדמה ללא ארון. הגופה מונחת על צדה, כך שפני הנפטר אל מכה (דרום או דרום-מזרח) וגם חזית הקבר פונה אל הקיבלה (כיוון התפילה - מכה). לעתים קרובות מניחים מעל לגופה לוחות עץ, כמחיצה בין הנפטר לבין האדמה המכסה על הקבר. מאפייני קבורה אלה עוזרים לארכיאולוגים לזהות מתי מדובר בקבר מוסלמי ומתי בקבר נוצרי, למשל, שם נוהגים לקבור את הגופה על גבה, כשידיה מוצלבות על החזה.

מאחר שעל פי השריעה (ההלכה המוסלמית) הכל שווים בעיני האלוהים, אין חובה להקים מבנה מעל לקבר, ודי לערום סנטימטרים ספורים של אדמה מעל פני הקרקע במקום הקבר, ולהניח שם שתי אבנים שמציינות את מקום הראש והרגליים. הבדווים עדיין קוברים כך, אבל בערים אנו מוצאים קברים מורכבים יותר. את הקברים הפשוטים ביותר לא ניתן לתארך. לחלקם אבן עם חור ריק, אבל בחלקו התחתון של בית הקברות, ליד בריכת ממילא, ניתן לראות כי החור שימש בסיס לעמוד שציין את מקום הראש, ולקברים אחדים היה אף חור מרובע, ובו נעצו עמוד שסימן את מקום הרגליים. הקברים שדומים לסרקופאגים שייכים ככל הנראה לתקופה הממלוכית. מעל לקברים אחדים, כמו קבר הכפּיָה אליו נגיע בהמשך, נבנתה **תורבה**.

שחזור של קבורה מוסלמית

מה משמעותם של העיטורים על המצבות?

כמו מנהגי הקבורה, כמוהם העיטורים שעל הקברים, סגנונם האמנותי ומשמעותיותיהם - ניתן ללמוד בעזרתם על מי שחיו ונקברו כאן, ואף על תרבותם, טעמים ואמונתם. יתכן שעיטורי הפרחים מסמלים את העושר שמצפה למת בגן העדן ויתכן שזו פשוט כמיהה ליופי. על חלק מהקברים חרוטים כוכבים דמויי מגן דוד. כוכב שכזה הוא סמל מוכר באמנות המוסלמית ובין היתר הוא מופיע בארמון הישאים ביריחו. על קברים אחדים שקועה קערה קטנה במרכז המצבה. מקור המנהג אינו ברור ויש הטוענים שהשקע נועד למילוי מים לרווחת נשמת המת, או לציפורים.

מדוע בית הקברות מוזנח?

רמת התחזוקה והטיפול של בתי הקברות המוסלמיים אינה אחידה ותלויה באזור ובקהילה הסובבת אותו. בדרך כלל, בתי קברות מוסלמיים ששימשו מקום עלייה לרגל לקבריהן של דמויות נערצות, תוחזקו היטב וטופחו במשך הדורות. סביר להניח שמצב זה היה מקובל גם בבית הקברות ממילא, לכל הפחות בתחילת התקופה העות'מאנית, כאשר נקברו כאן צופים חשובים. אך מצבו של בית הקברות הידרדר במרוצת השנים. הפיתוח העירוני, שהחל בתקופת המנדט הבריטי והלך והואץ מאז שנת 1948, בד בבד עם הסכסוך הישראלי-הפלסטיני והמאבק הפוליטי בין העמים, גרמו לגופים הפלסטיניים להגביר את מעורבותם ואת מודעותם לשימורו של בית הקברות העתיק. כבר בתקופת המנדט התלוננה המועצה המוסלמית העליונה לפני השלטון על הצטברות אשפה בבית הקברות - מוסכים שפכו שמן ודלק בתחומו ונעשו בו מפגעים אחרים. בפנייתה, בקשה המועצה המוסלמית לשלוח עוזר לשומר בית הקברות, איש מטעמם שינקח את השטח. לאחר מלחמת 1948 עבר בית הקברות לשליטה ישראלית והאחריות עליו עברה מהווקף לידי משרד הדתות ואחר כך אל עיריית ירושלים. מראהו הנוכחי של בית הקברות מעיד על כך שאין לגופים אלה כל עניין בשימורם ובתחזוקתם של בית הקברות ומצבותיו.

כוכב מתומן על דופן קבר בחלקת הקבורה של משפחת אל-דג'אני

קבר מעוטר בתבליט

עמודים לציון מיקום הראש והרגליים

מערכת הקבורה שהפכה לבור מים ואף ולמקום מגורים

ממילא שוכנת מזרחית לקו פרשת המים, ולכן מתנקזים באזורה מי גשמים רבים. עוד בתקופות קדומות נבנו כאן מערכות אגירה שהתבססו על בורות ובריכות מים שניקזו את מי הנגר לצורך השקייתם של גידולים חקלאיים. פיתוחן של מערכות המים הקדומות מלמד אותנו על תהליכי הגידול באוכלוסיית העיר.

ב-2012 ערכו אנשי ארגון עמק שווה וארגון ידידי כדור הארץ חפירה קהילתית עם תלמידי ביה"ס הניסויי בבור מים בשולי מתחם ממילא³⁰. הבור הוא חלק ממכלול חצוב ובנוי בקצה השלוחה היורדת ממערב למזרח. בחפירות נמצא שלבור היו שלושה שלבי שימוש:

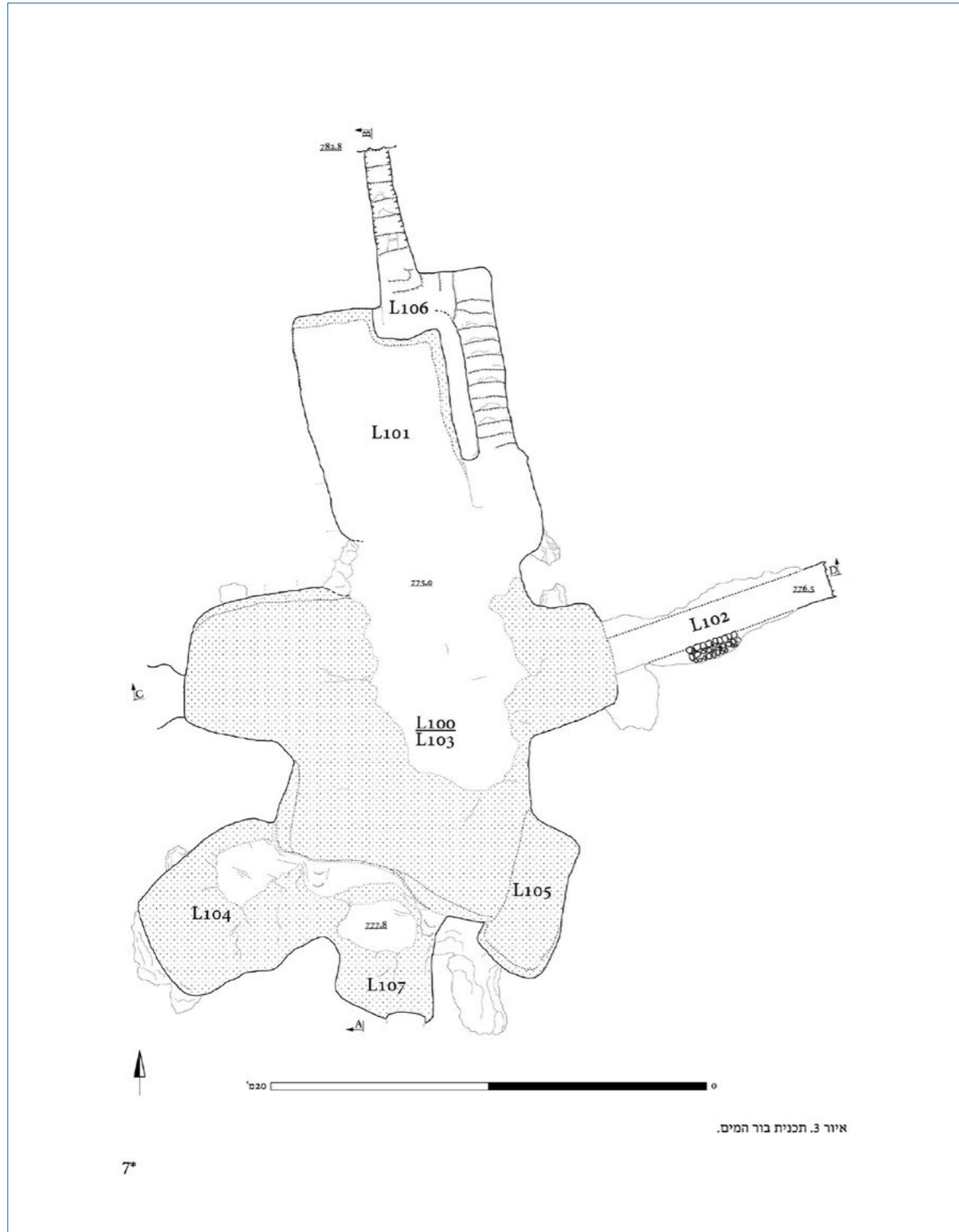
1. תחילה היתה שם מערכת קבורה דו-קומתית עם חדרי קבורה חצובים מן המאות ה-4-7 (התקופה הביזנטית).
2. בתקופה המוסלמית הקדומה הוסבה המערכת לבור מים גדול. קירות החדרים ורצפתם הוסרו, דפנותיהם טויחו, פתחים נפרצו בתקרת המערה לצורך איסוף מים, ונפרץ פתח ירידה בחלקו הצפוני של הבור לצורך ניקיון ושאיבת מים. הבור שימש כמאגר מים במשך תקופה ארוכה.
3. בתקופת השימוש האחרונה, כנראה במהלך מאה השנים האחרונות, הוסב הבור לחדרי מגורים, שנבנו בצמוד לדופן המזרחית. מנהרה נחצבה אל הבור וקישרה בינו ובין החדרים.

מערות הקבורה בממילא קשורות לסיפור הפלישה הפרסית לירושלים בשנת 614, בעת המלחמה בין האימפריה הסאסאנית הפרסית לבין האימפריה הביזנטית. על פי עדותו של נזיר ממר סבא בשם אנטיוכוס סטרטגוס, נמצאו בבריכת ממילא גופות של כ-4500 נוצרים³¹. ההנחה היא, שנוצרים רבים שנהרגו במהלך הקרבות נגד הפרסים, נקברו בהמשך במערות הקבורה מסביב לבריכת ממילא. בשנת 1989 נמצאה בחפירה של רשות העתיקות קפלה ביזנטית קטנה (2.9x3.45 מ'). בקפלה היתה כניסה אל מערת קבורה עם מצבור גדול של עצמות שנערמו ללא סדר. כמו כן, נמצאו שם מטבעות מתחילת המאה השביעית (בין השנים 602-610)³². יתכן מאוד כי מדובר בקבר אחים של נוצרים שנהרגו בפלישה הפרסית, כפי שמתאר סטרטגוס.

מעל אחת ממערות הקבורה נבנתה כנסייה בשם "ממילא הקדושה". מיקומה המדויק של הכנסייה אינו ידוע. יתכן שהיא עמדה כאן, ואולי עמדה באזור מלון וולדורף-אסטוריה של ימינו. הכנסייה מוזכרת על ידי הנזיר ברנרד, שכתב בסוף המאה ה-9: "כמייל מערבית לעיר נמצאת כנסיית הקדושה ממילא, שכוללת את גופותיהם של אנשים רבים שהסרצנים רצחו שהיא [הקדושה ממילא] קברה"³³.

עדות נוספת שמתייחסת לכנסייה ולגופות הנוצרים מופיעה אצל האב דניאל³⁴, שסייר בארץ הקודש בין השנים 1106-1107, שנותיה הראשונות של הממלכה הצלבנית הראשונה. האב דניאל כותב ש"במרחק ירית חץ מקשת [משער דוד, כלומר, שער יפו של ימינו] נמצאת מערה ובה שרידי מרטירים קדושים רבים שנהרגו בירושלים בתקופתו של [הקיסר הביזנטי] הרקליוס, ושם המקום הגיה ממילא", שפירושו - ממילא הקדושה.

יתכן שכנסייה זו הפכה במאה ה-13 ל"זאויה קלנדריה", מתחם צופי שמוזכר אצל מג'יר אל-דין. אשה עשירה בשם סת טונשוך בנתה זואיה זו לכבוד השיח' הצופי איברהים אל-קלנדרי, ואחיה נקבר שם³⁵.

תכנית בור המים

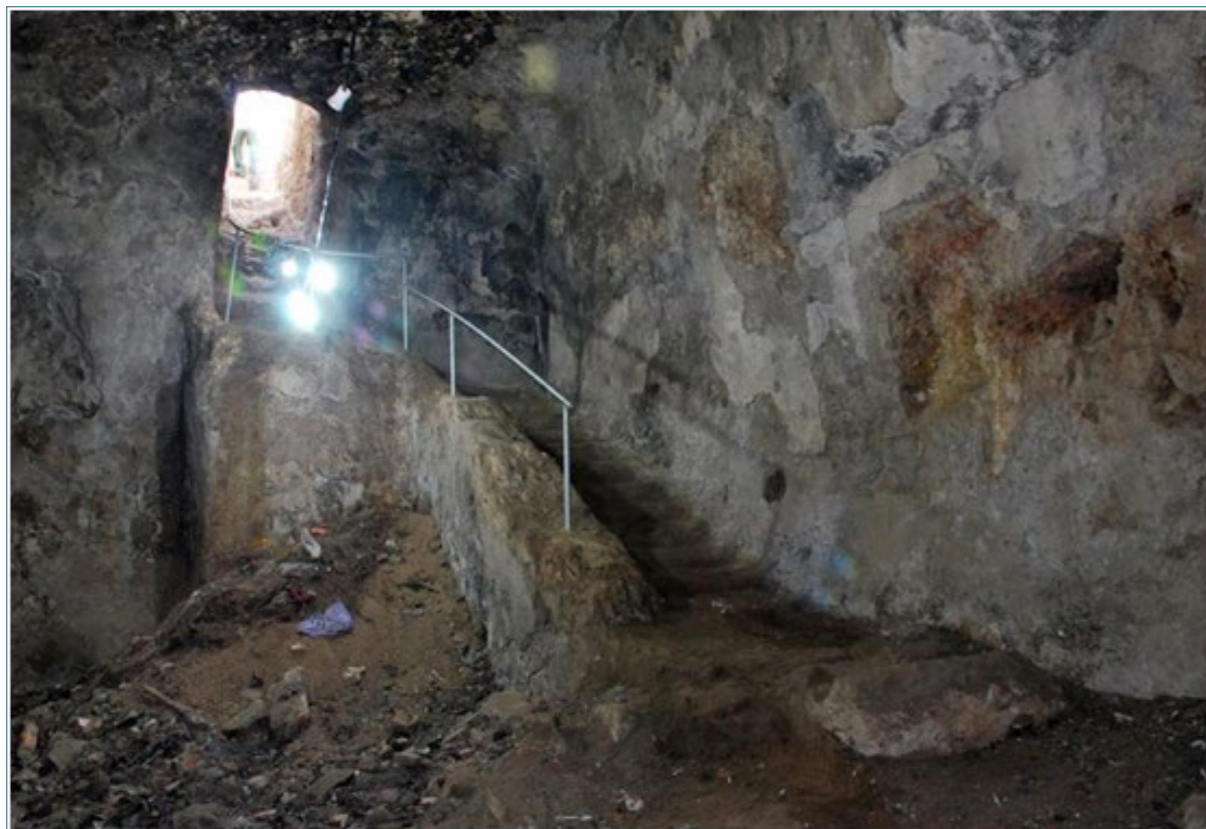
מערה אחת, מסורות רבות

דרומית לירידה אל בור המים ישנו בור פתוח, שם רואים פתח של מערה המכונה "מערת האריה". יתכן שסביב מערה זו התפתחו בימי הביניים מסורות שונות, כולן קשורות לקבורה בעקבות קרב ובכולן מופיע אריה. וורגו פרטלוס, כומר מנצרת שכתב מדריך לצליין הלטיני בתחילת המאה ה-12, כותב כי "לפני השער של ירושלים, ליד האגם שפונה לדרום, נמצאת המערה שלתוכה סחב אריה, מונחה ע"י אלוהים, את גופותיהם של 12,000 מרטירים שנרצחו תחת מלך האימפריה הסאסאנית הפרסית] חוסרו"³⁶.

לפי המסורת היהודית, הנרצחים לא היו נוצרים אלא יהודים שנהרגו בקרבות החשמונאים נגד היוונים. גם במסורת זו מופיע בנס אריה ששומר על העצמות. כך מספר התלמיד האלמוני של הרמב"ן, שביקר בירושלים בתחילת המאה ה-14: "יש שם עצמות צדיקים שנהרגו על ייחוד השם על ידי מלך יוון, ויאמר לשרפם ליום למחרת, ויהי הלילה ויבוא [האריה] ויביאם אחד אחד מן הבריכה התחתונה שהיתה מלאה בהם ויביאם באותה המערה. ויהי בבוקר וימצא האריה על פתח המערה עם ההרוגים. אז ידע המלך וכל עמו כי קדושים המה ונשארו שם עצמותיהם עד היום הזה"³⁷.

המסורת המוסלמית מספרת כי כאן נקברו אלפי מוסלמים שנהרגו בכיבוש הצלבני בשנת 1099³⁸. לילה אחד פרצה שריפה, אך בזכות השגחת אללה, עברו העצמות בנס לתוך המערה. אריה הוצב בכניסה כדי לשמור עליהן לעולמים.

בשנות ה-50 של המאה ה-20 ניסה משרד הדתות לפתח את "מערת האריה" כאתר קדוש ליהודים³⁹. בין 1948-1967 היו רוב המקומות הקדושים ליהודים בלתי נגישים כיוון שנמצאו מעבר לגבול הישראלי-הירדני, ויחמת פיתוחה של המערה היתה אחד הפתרונות למחסור באתרים קדושים ליהודים. המערה נחנכה ב-1954 ובמקום הוצב שלט עם הסבר על החשיבות היהודית של המקום. היוזמה נתקלה בספקנות וביקורת מצד הציבור ובתחילת שנות ה-60 המערה שבה ונשכחה.

תלמידי הניסויי חופרים

תחנה 6: בריכת ממילא

בריכת ממילא היא אחת הבריכות הקדומות הגדולות בירושלים, גודלה כ-100x60 מ' וקיבולתה 36,000 קוב מים⁴⁰. חלקה של המערה חצוב בסלע וחלקה האחר בנוי. במשך השנים השתרשה התפיסה שהבריכה היא חלק ממערכת המים שהובילה מים מבריכות שלמה, שנמצאות דרומית לבית לחם, עד ירושלים. ההנחה שהיתה מקובלת אז ייחסה את הבריכה לתקופה הרומית הקדומה או הרומית המאוחרת (מאה 1 לפנה"ס - מאה 4). כיום, מקובלת ההנחה שהבריכה אינה חלק ממערכת מים זו. בחפירה קטנה של רשות העתיקות שנערכה בשנת 1999, נמצאו מתחת לרצפת הטיח שרידים קרמיים מהתקופה הרומית הקדומה (תקופת הבית השני) עד סוף התקופה הביזנטית (המאה ה-6), ובעקבות זאת מתארכים את הבריכה לתקופה הביזנטית⁴¹. בפינה הצפון-מזרחית של הבריכה נמצאת אמה, שהובילה מים אל בית מרחץ שנחשף מתחת לשער יפו. האמה ובית המרחץ תוארכו אף הם לתקופה הביזנטית⁴².

בשנת 1947 בנו שלטונות המנדט משאבה בצדה הדרום-מזרחי של הבריכה, על מנת לנצל את מאגר מי הגשם לשימוש התושבים. הבריכה חוברת למערכת המים המודרנית של העיר. במהירה התברר שכמות מי הבריכה אינה מספקת ואיכותם ירודה, ככל הנראה באשמת הפיתוח והבנייה המואצת באזורים שמעל לבריכה, והפרויקט נעצר.

מדי חורף ממשיכים להיאגר בבריכה מי גשם ומי נגר עילי והיא הפכה לשמורת טבע קטנה עם צמחים ובעלי חיים אמפיביים ואחרים. בשנת 1997 נתגלה במקום מין לא מוכר של צפרדע אילנית שנקרא מאז "אילנית ממילא" או Hyla heinzsteinitzi בלטינית, על שם היינץ שטייניץ, ביולוג ימי ישראלי. מאז נכחדה האילנית, אולי בגלל זיהום במי הבריכה או בגלל ריסוסים נגד יתושים שביצעה העירייה במקום.

באוגוסט 2015 פרסמה עיריית ירושלים קול קורא⁴³ שהזמין אדריכלים להגיש רעיונות לחידוש בריכת ממילא. ההצעות לפיתוח כללו מגלשות מים ונתקלו במחאה מצד ארגונים ירוקים שבקשו להגן על בית הגידול, החי והצומח שהתפתחו במקום⁴⁴. ככל הנראה, יחלו בשנים הקרובות בעבודות פיתוח ושימור במתחם הבריכה.

בריכת ממילא

בריכת ממילא

בריכת ממילא

ראש השריפים: השריפים נחשבים לצאצאיה של משפחת הנביא, או למשפחות אל-צחאבה (שבניהן היו חבריו של הנביא מוחמד ומקורבים לו, והכירו בו כנביא), או למשפחת אל-אנצאר (תושבי העיר יתרבו שתמכו בנביא מוחמד כאשר הגיע ממכה ליתרב - העיר מדינה של ימינו). למשפחות השריפים היו זכויות מיוחדות: בניהם לא שילמו מסים ולא התגייסו לצבא העות'מאני; במקרה של העמדה לדין, לא נשלחו השריפים לבית הדין השרעי כמו כולם, כי אם אל בית ראש השריפים; גם אם נגזר על השריפים מאסר, הם ריצו את עונשם בבית ראש השריפים ולא בכלא. תפקידו של ראש השריפים היה לאתר נסיונות לזייף קשר למשפחת הנביא ולמנוע מהזייפנים להפוך לשריפים, ואף להגן על זכויותיהם השונות של השריפים פן יפגעו. מעמד "ראש השריפים" עבר בירושה מאב לבן. במאה ה-18 היו בוחרים את ראש השריפים מבין המשכילים כמו בבחירת השופטים⁴⁵, והאחראי על המינוי היה ראש השריפים באיסטנבול.

קבר עבדאללה אל-עלמי

قبر نقيب السادة الاشراف في قدس بعبد الله [العلمي] واتصف
 קבר ראש השריפים (צאצאי הנביא מוחמד) בירושלים עבד אלוהים/ עבדאללה [אלעלמי] ותואר

شيخ المشايخ مرغد وصوفية لما انجلا سر الحقايق وانكشف
 שיח' השיחים' שפע וצופיות כאשר חשף את סוד האמת והתגלה

منهم جمال الاولياء محمد قطب الورى العلمي [وصالح] الشرف
 מהם יפי ידידי אלוהים מוחמד קדוש הבריות אל-עלמי [וצדיק?] אצילות

ابشر ما ترجوه يا شيخ العلاء لا تخشى من هم [وربي] لا تخف
 תבשר מה שתקווה הוי שיח' הכבוד אל תפחד מי הוא [ואלוהי?] אל תפחד

طوبى لعبد الله صفوة الوفا غرف الجنان له تحلت بالتحف
 אשרי לעבד אלוהים/ עבדאללה מיטב השלימות חדרי גן עדן התייפו בשבילו בדברים יקרי ערך

فان الله يرحمه ويحفظ منه خلف؟ له سادوا ويا نعم الخلف
 אלוהים ירחם עליו וישמור את הבנים שלו שררו וכמה טובים הבנים

اكرم بعبد الله سيد من ولي بعهوده وعلا بحمد واقترب
 תכבד עבד אלוהים/ עבדאללה אדון שנמנה בהבטחותיו ועלה בהודיה ועשה

[ويحل؟] جنات عدن حملت [فيا له] يوم أرخنا غرف
 1280 [هجري]

מקומו גן עדן נושאה יש בה יום שתוארך שאב
 שנת 1280 להג'רה (1863 ל"ס)

כפי שמצוין בכתובת המצבה, כאן קבור **ראש השריפים עבדאללה אל-עלמי**. הכתובת כוללת שמונה שורות שמתארות את הנקבר בשפה שירית מהללת. השורה הראשונה מוקדשת לתיאור תפקידו כ"ראש השריפים", תפקיד חשוב ובכיר, שהנפטר זכה בו במחציתה של המאה ה-19 בירושלים העות'מאנית. בשורה השנייה ישנה התייחסות נוספת למעמדו של הנפטר כסמכות דתית ורוחנית, כשהוא זוכה שם לתואר "שיח' השיחים' וצופיות". בשורה השלישית כתוב: "ידידי אלוהים מוחמד קדוש הבריות אל-עלמי בורר אצילות". נראה ששורה זו מתייחסת למוחמד אל-עלמי, הצופי הידוע הקבור בהר הזיתים.

ההיסטוריון עות'מאן מצטפא אל-דבאע' כתב על עזה בתקופה העות'מאנית והתייחס לבני משפחת עלמי בעיר: "בשנת 1260 להג'רה (1844) עבר מצטפא בן מוחמד ופא אל-עלמי לעזה משום שהתמנה בה לשופט, ויסד בה ענף של המשפחה. בנוסף עבר בן אחר של המשפחה ללוד וייסד בה ענף נוסף של המשפחה"⁴⁶.

מקור זה מוכיח את הקשר המשפחתי בין העלמים של ירושלים, לוד ועזה, ומדגים דפוס הסתעפות של משפחות פלסטיניות בערי הארץ.

הכתובת על קבר זה אינה בולטת ככל הכתובות בקברים הקודמים שראינו והיא חרוטה באבן. לשונה קצרה: **אמין עבד אלמועטי אבו אל-פציל אל-עלמי**, שמת **כשהיד**, היה מוביל תפילה (אמאם) בזאווית אל-חאנקה אל-צלחיה⁵⁰, מוסד צופי שנוסד בימי צלאח אדין⁵¹ הממוקם ברובע הנוצרי, קרוב לכנסיית הקבר. הזאוויה מומנה בידי חנויות ונכסים אחרים שנחשבו ל"זוקף".

בסוף המאה ה-19 מכרו העות'מאנים חלק מהזאוויה לפרנציסקאנים. אחרון בני משפחת עלמי ששימש בתפקיד ציבורי בולט היה סעד א-דין אל-עלמי, המופתי של ירושלים אחרי חאג' אמין אל-חוסייני, עד לכיבוש הישראלי ב-1967.

שהיד: חלל, איש שנהרג בקרב נגד האויב, נפטר ממחלה או נספה בשריפה, וכדומה.

חאנקה: מילה פרסית שמשמעותה "בית האוכל" או "המקום בו המלך סועד". בתקופה המוסלמית התייחס שם זה למרכזים צופיים שקיימו טקסים צופיים ואף שימשו למגורים. בשונה מהחאנקה, **בזאוויה** ישנם חדרים המשמשים להתבודדות וללימוד הקוראן.

בני משפחת עלמי היו ממונים על נכסים כחנויות שונות ששימשו כזוקף, וכך מומנה הזאוויה. הם ניהלו את ההקדש הזה במשך כל התקופה העות'מאנית⁵² ואף אחזו בתפקידי ציבור והוראה בלעדיים שעברו מאב לבן מתוקף הפירמאן - צו מטעם הסולטן העות'מאני. אזכור נוסף של הנקבר מופיע בתעודת הירושה של אחותו זהיה, שנפטרה בשנת 1333 להיג'רה, כלומר בשנת 1914. לפי תעודה זו, יורשיה של המנוחה היו אחיה אמין, זהרה, אמירה ות'ורה. מהתעודה עולה שאמין ירש 967 פארה (מטבע כסף עות'מאני)⁵³ מתוך 9671 פארה - סך כל הירושה. פרט זה מעיד על שגשוג הכלכלי של המשפחה ועל מעמדן הכלכלי של נשים מוסלמיות בחברה העות'מאנית, חלקן בעלות רכוש וזכויות להורישו.

ישנן כמה השערות באשר למוצא שמה של המשפחה. אחת מהן גורסת ששם המשפחה בא מהמילה עלם בערבית, שפירושה "אדון". על פי השערה זו, מייסד המשפחה הוא אבו מוחמד עבד א-סלאם בן משיש. יש הטוענים שהמשפחה הגיעה לירושלים בתקופתו של צלאח א-דין כדי להילחם לצדו נגד הצלבנים, ובניה החליטו להישאר בירושלים. גרסה זו מתבססת על שמה של המשפחה עד התקופה הממלוכית, אל-הקאריה, כשם של הנסיכים של סלאח א-דין. בתקופה הממלוכית השתנה שם המשפחה לעלמי, מסיבות פוליטיות וחברתיות⁴⁷.

השערה אחרת מייחסת את מקורו של שם המשפחה לאזור הר עלם במרוקו. השערה נוספת, שהציע מוג'יר א-דין אל-חנבלי, היסטוריון של ירושלים מסוף התקופה הממלוכית, קושרת את שורשי המשפחה למלומד בן עלם. קשה להכריע באשר למקור המשפחה, אבל מעיון במקורות אנו לומדים בוודאות שמשפחת עלמי נחשבה למיוחסת ובעלת מוצא אצילי - אשראף (שריפים), ואחת מבין כמה משפחות שהשתייכו לאלטיה הפלסטינית בעיר עד תקופת המנדט⁴⁸.

בני משפחת עלמי מילאו תפקידים נכבדים והוכתרו כ**עלמא'**, **מופתים** ו**צופים**. למלומד שרף אל-דין מוסא אל-עלמי, למשל, מיוחסת הקמתו של רובע אל-שרף בעיר העתיקה של ירושלים, שם הוא קבור. גם מוחמד עמר אל-עלמי⁴⁹, איש הדת הצופי הנודע, היה בן למשפחה מיוחסת זו.

עלמא' (בערבית: علماء) הם חוג חכמי הדת האיסלאמיים שהשלימו הכשרה בת מספר שנים במדעים האיסלאמיים. תפקידם החשוב ביותר הוא פסיקה בסוגיות שונות בהלכה האיסלאמית.

מופתים (בערבית: مفتي, תעתיק מדויק: מֻפְתִּי) הוא איש דת מוסלמי הבקיא בשריעה ובר-סמכא לפרש את חוקי הדת ולפסוק פתווה (פסק הלכה מוסלמי). בראש כהני דת האיסלאם יושב ראש מועצת ה"עלמא'" - "המופתים" או ה"מופתי הגדול".

כתובת המצבה של אמין אל-עלמי

כתובת על קבר עבדאללה אל-עלמי

כתובת על קבר אמין אל-עלמי

الفاخرة
 פרשת הפתיחה
 ضريح المرحوم الشهيد
 קבר המנוח השהיד
 أمين عبد المعطي ابو الفضل العلمي
אמין עבד אלמועטי אבו אל-פציל אל-עלמי
 شيخ وإمام زاوية الخانقاه الصلاحية
 שיח' ומוביל התפילה בזאווית אל-ח'אנקה אל-צלחיה
 المتوفي سنة 1346
 נפטר בשנת 1346 להיג'רה
 وفق سنة 1927
 לפי שנת 1927

העיר בולעת את בית הקברות: ההיסטוריה של תוכניות הפיתוח והבנייה בממילא

עד כה, הקמתו של מוזיאון הסובלנות הוא הפרק האחרון בסדרה של תוכניות פיתוח ובנייה שכירסמו בשטחו של בית הקברות מאז ימי המנדט הבריטי. בשנת 1929 החליט שיח' אמין אל-חוסייני, המופתי של ירושלים, להקים את "מלון פאלאס" בצדו הדרומי של בית הקברות - שטח שנמצא היום דרומית לרחוב אגרון - באזור שהיה בזמנו מחוץ לגבולותיו של בית הקברות. במהלך חפירת היסודות למבנה נתגלו שלדים, ועל פי צו המופתי הם הוצאו משם ונקברו במקום אחר. כאשר התגלה הדבר קמה צעקה בקרב הציבור המוסלמי בירושלים, ומתנגדיו של המופתי הגישו עתירה נגד חילול הקברים בבית המשפט⁵⁴.

חמדי נובאני, המפקח על העתיקות מטעם שלטונות המנדט, ערך סקר בבית הקברות בשנת 1946. נובאני כתב בסקר שהמועצה המוסלמית העליונה ממספרת את הקברים כחלק מהכנותיה לקראת תכנית לפיתוח בית הקברות ובריכת ממילא מטעם המנדט הבריטי⁵⁵. על פי התכנית, כל חלקו המזרחי של בית הקברות יאושר לבנייה. התכנית שנובאני מזכיר מופיעה גם בספרו של הנרי קנדל, ראש מחלקת התיכונן העירוני בעיריית ירושלים בין השנים 1948-1935. קנדל כותב: "כעת נשקלות הצעות כיצד לשפר ולייפות את הסביבה הסמוכה לבריכה וכיצד ניתן לפתח חלק מהאזור למטרות מסחר ומגורי יוקרה. בנוסף, ישנה כוונה ליצור שטחים פתוחים מרווחים, ציבוריים ופרטיים, עם שדרות עצים בין גושי הבניינים. כמו כן, קברים רבים מתקופתו של צלאח א-דין ישומרו ויהיו מוגנים מפני נזק והזנחה נוספים"⁵⁶. תכנית זו לא יצאה אל הפועל בגלל עזיבת הבריטים את הארץ במאי 1948.

בשנות ה-60 החלה עיריית ירושלים בהקמתו של גן העצמאות על חלק משטחו של בית הקברות. בשנת 1964 פנה ראש העירייה דאז, מרדכי איש-שלום, לקאדי הגבוה ביותר בישראל שישב ביפו, בבקשה שיכריז על האזור כלא-קדוש, בכדי לאשר את פיתוחו כגן ציבורי באופן הלכתי-מוסלמי. לאחר היסוס, נעתר הקאדי לבקשת העירייה⁵⁷. בתמורה לכך, הבטיחה ישראל לשמור על חלקת בית הקברות שנמצאת דרומית לבריכת ממילא, שם עוד היו אז עשרות קברים ברמת שימור טובה. באזור שהוכרז אפוא כלא-קדוש, בנתה העירייה מבנים נוספים שהקאדי לא אישר את בנייתם ואף לא התבקש לעשות כן, והם היו לבית הספר הניסויי ובית אגרון. כמו כן, נבנה בשטח בית הקברות חניון רכבים והונחו שם תשתיות כגון כבישים וביוב. הפיתוח לא עורר מחאה רבה מצד הציבור המוסלמי, אך יש לזכור שבאותה העת כמעט ולא היתה קהילה מוסלמית במערב ירושלים, ואילו המוסלמים בצפון הארץ היו נתונים למגבלות תנועה בצו השלטון הצבאי שנמשך עד 1966 והתקשו להפגין מעורבות בנעשה בירושלים.

בניית מוזיאון הסובלנות

מוזיאון הסובלנות, הנמצא בחלקו הצפון-מזרחי של בית הקברות, הוא חלק ממתחם בית הקברות. בשנות ה-80 נבנה במקום חניון תת קרקעי (מתחת לכיכר החתולות) וחניון עילי פתוח. היחמה להקמת המוזיאון נהגתה בשנות ה-90 על ידי ראש העיר טדי קולק. מחליפו, אהוד אולמרט, המשיך לקדם אותה, ובשנת 2004 פרסם מרכז שמעון ויזנטל את תכנית המבנה שאדריכלה היה פרנק גרי, ובנייתו היתה אמורה להסתיים ב-2009. בשנת 2005 הונחה אבן הפינה בטקס בהשתתפות מושל קליפורניה, ארנולד שוורצנגר, ונשיא המדינה משה קצב.

כמקובל, חפירה ארכיאולוגית קדמה לבנייה באתר. בחודש דצמבר 2005 החלה רשות העתיקות בחישוף השטח ובחפירות בדיקה במקום. בחישוף ובחפירת הבדיקה נתגלה בכל שטח הבנייה ריכוז קברים צפוף ומורכב, ורשות העתיקות החלה בחפירת הצלה בכל השטח בכדי לאפשר את בנייתו של המוזיאון. בחפירה נחשפו כאלף קברים בחמש שכבות קבורה מהתקופה האיובית (המאות ה-11-12) ועד היום. כמו כן, נחשף שם מבנה מגורים מסוף תקופת הברזל (המאות ה-6-7 לפנה"ס) ואמת מים מתקופה רומית-ביזנטית-מוסלמית. מלבד נקברים בודדים שנקברו בקבורה נוצרית, שכבו כל הנקברים שנחשפו בחפירה בתנוחת קבורה מוסלמית ובהם ילדים, תינוקות, גברים ונשים. נחשפו גם מבני קבורה שונים הכוללים קברי שוחה (קבר הנחפר באדמה בצורה מלבנית) המכוסים בלוחות אבן, קברים מלבניים בנויים אבן, קבורים בודדים במבנה קבורה מפואר, קבורות משניות רבות⁵⁸, קבורת משפחה ועוד.

בחודש דצמבר 2005 עתרה התנועה האיסלאמית יחד עם משפחות לבנים הקבורים במקום לבית המשפט הגבוה לצדק נגד בניית מוזיאון הסובלנות בבית הקברות ממילא. בעקבות העתירה, הופסקה החפירה הארכיאולוגית בסוף פברואר 2006, על אף שרוב שטחו של בית הקברות לא נחפר. העתירה נדחתה בשנת 2008. עמדת רשות העתיקות בבית המשפט טענה שמוצו כל הבדיקות הארכיאולוגיות והשטח פנוי לבנייה, פרט לשטח קטן, שנחפר על ידי אוניברסיטת תל אביב. כתוצאה מהחלטת רשות העתיקות, נחפרו בחפירה ארכיאולוגית כ-30%-40% מכלל הקברים שנחשפו במקום, ורובם פורק והוסר ללא חפירות ארכיאולוגיות. העתיקה היחידה שנותרה על תלה ותשומר, היא אמת מים שתוארכה לתקופה החשמונאית (אף שתיארוך זה אינו מקובל על חוקרים רבים)⁵⁹.

בית הקברות המוסלמי בממילא הוא אתר עתיקות מוכרז עוד מימי התקופה הבריטית. למרות עבודות הפיתוח הנרחבות שנעשו שם במשך השנים, לא נערכו כל מחקר ארכיאולוגי או חפירת הצלה על ידי אגף העתיקות הישראלי או על ידי גוף מקצועי ארכיאולוגי אחר. החלטתה של רשות העתיקות שלא לבצע מחקר ארכיאולוגי בכל השטח המיועד לבנייה ואף לא לשמר ולו מעט מהקברים, היא החמצה של הזדמנות - אולי ההזדמנות האחרונה - לחקור, לתעד ולשמר את בית הקברות העתיק הזה.

מוזיאון הסובלנות בבניה

תחנה 9: קברי אשתו וחותרתו של אל-עזי אידמר אל-שג'אעי מן התקופה הממלוכית

כאן נמצאו שני קברים מהתקופה הממלוכית, שבהם קבורות אשתו של אל-עזי אידמר אל-שג'אעי⁶⁰ ואמה, חותרתו. למרבה הצער, הקברים סובלים מהזנחה רבה ונמצאים במצב של הרס מתקדם. כיום ניתנת לזיהוי בשטח רק מצבת הקבר של הבת, אשתו של אל-עזי אידמר אל-שג'אעי. לפניכם לשונותיהן של שתי המצבות, כפי שהן מופיעות במאמרו של תאופיק דעאדלה⁶¹:

כתובת קבר אשתו של אל-עזי אידמר אל-שג'אעי

بسم الله الرحمن الرحيم كل من عليها فان ويبقى وجهه
 בשם אלוהים הרחמן והרחום כל אשר בארץ סופו לכלות ויישארו רק פני
 ربك ذو الجلال والاکرام هذا قبر الحاجة الفقيرة الى الله
 ריבונך נורא ההוד זה קבר החג'ה הנזקקה לאלוהים
 تعالى زوجة المقر العالي ألعزي أيدمر الشجاعي ناظر الحرمين
 תתעלה אשתו של אלמקר אלעזי אידמר אלשגאעי המשגיח על שני החרמים
 الشريفين توفت نصف رجب سنة ثلاث وعشرين وسبع مائة
 הנאצלים אשר נפטרה במחצית חודש רגב שנת 723 הגרי (20 ביולי 1323)

כתובת קבר האם (החותנת)

بسم الله الرحمن الرحيم كل من عليها فان ويبقى وجهه ربك
 בשם אלוהים הרחמן והרחום כל אשר בארץ סופו לכלות ויישארו רק פני ריבונך
 ذو الجلال والاکرام هذا قبر...
 נורא ההוד זה קבר...
 والدة المدفونة جنبها حمات المقر العالي ألعزي أيدمر الشجاعي
 אמה של הקבורה לצדה חמות של אלמקר אלעאלי אלעזי אידמר אלשגאעי
 ناظر الحرمين الشريفين توفيت في شهر شوال سنة احد وعشرين وسبع مائة
 המשגיח על שני החרמים הנאצלים אשר נפטרה חודש שוואל שנת 721 הגרי
 (אוקטובר-נובמבר 1321)

אל-שג'אעי החזיק במשרה החשובה "ראש שני המתחמים הקדושים", כלומר, חראם אל-שריף בירושלים (מסגדי הר הבית) ומסגד איברהים בחברון (מערת המכפלה). הכתובת על קבר האם נכתבה בכתב נסחי ממלוכי וכוללת ארבע שורות. האם נפטרה בשנת 721 להיג'רה (שנת 1321). גם הכתובת על קבר הבת היא בת ארבע שורות ונכתבה בכתב נסחי ממלוכי ובה מכונה הבת "חג'ה" - כינוי למי שמילאה את מצוות החאג' ועלתה לרגל למכה. כמו כן, מצוין באותה הכתובת כי הבת נפטרה בשנת 723 להיג'רה (שנת 1323). קברים אלה הם דוגמא מיוחדת של קבורת נשים בבית קברות ממילא.

בתמונה מתקופת המנדט רואים כי הקבר בנוי כיחידה אחת המחולקת לזוג קברים, פרט שמלמד על תכנון מראש, על פיו תיקבר שם גם הבת בבוא יומה. הדמיון בין סגנונות הכתב בזוג הכתובות מצביע על האפשרות שקליגרף מפורסם ישב אז בעיר ושירת את האצולה⁶².

נסחי: סגנון קליגרפי של כתיבת השפה הערבית.

כתובת קבר אשתו של אל-עזי אידמר אל-שג'אעי מן התקופה הממלוכית

תחנה 10: קברו של עלאא אל-דין אידע'די אל-כפני, מושל צפת

המבנה שלפנינו הוא מאוזוליאום, או **תורבה** בערבית, שנבנה בתקופה הממלוכית בסוף המאה ה-13 ונקרא "הכפני", על שם מי שקבור בו. מעל לכניסת המבנה ישנה כתובת שבה נאמר:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وصلواته على نبيه محمد واله
بشם אלוהים הרחום והרחים וברכתו על נביאיו מוחמד ומשפחתו
هذه تربة العبد الفقير الى الله تعالى الأمير علاء
זהו קבר העבד הנצרך לאלוהים יתעלה הנסיך עלאא
الدين ايدعدي بن عبد الله المعروف بالكبكي توفي
אל-דין אידע'די בן עבדאללה הידוע כאל-כפני נפטר
في يوم الجمعة الخامس من شهر رمضان المعظم سنة
ביום שישי, החמישי לחודש רמדאן שנת
ثمانية وثمانين وستماية تغمده الله برحمته واسكنه جنته
688 (22 לספטמבר 1289) כסה אותו אלוהים ברחמיו והשכינו בגן עדן

על אף שהמבנה מעוצב בסגנון ממלוכי טיפוסי, הוא כולל גם אלמנטים אדריכליים רבים שהושאלו מקברים צלבניים שהיו בעבר בבית הקברות של ממילא, או הושפעו מן הסגנון הצלבני. החוקר הצרפתי קלרמונגו סקר את בית הקברות בשנת 1873 ומצא בקבר זה (שני קברים נוספים שהוא מצא בבית הקברות נהרסו מאז, והיום אינם ניתנים עוד לזיהוי בשטח) תווי סתתים שזיהה כאופייניים לעבודתם של בנאים לטיניים⁶⁴. לפי קלרמונט-גנו, הקבר נבנה מחלקי קברים של צלבנים שמקורם בכנסיית הקבר בעיר העתיקה. לפי דעתנו, הכניסה של המבנה אינה צלבנית במקור, אך היא מושפעת מהסגנון הצלבני. בהחלט יתכן שבדומה למבנים מוסלמיים רבים, מושפע גם סגנונה של המצבה שבתוך המבנה מהסגנון הצלבני.

מוג'יר אל-דין כותב כי מול הכפנייה היה "מבנה גדול" לציון מקום קבורתו של עמר בן איברהים אבן עות'מאן אבן כעב אל-ואסיטי, שנפטר בשנת 684 להיג'רה (שנת 1285). מדרום לקברו של אל-ואסיטי מזכיר מוג'יר אל-דין קבר נוסף בשם "וג'דנא", ומציין אגב כך דרך שעברה במקום. ניתן לשחזר מין "דרך קדושה" שעברה בציר צפון-דרום, מקברי הנשים מן התקופה הממלוכית (תחנה 7) ליד הככיה וקברו של אל-ואסיטי, והלאה משם, ליד הקבר שנקרא "וג'דנא"⁶⁵. שחזור הדרך ממחיש לנו במעט את עצמת המקום במאה ה-14. התורבה של אל-ואסיטי נהרסה כבר בתקופה העות'מאנית, ובימינו לא ניתן עוד להבחין בשרידיה בשטח, אבל מצבתו נמצאת על קבר אחר, בחלקו הדרום-מזרחי של בית הקברות, מול מלון וולדורף-אסטוריה.

במהלך השנים פלשו אל המבנה דרי-רחוב והתגוררו בו. בעקבות זאת, בשנת 2009 החליטה העירייה לחסום את הגישה אל תוך המבנה, ופתח הכניסה המפואר נחסם בבטון ולבנים. מאוחר יותר פורקה החסימה חלקית ודלת מתכת הותקנה במקום. העירייה חסמה את המבנה במהלך שיפוץ המבנה על ידי התנועה האיסלאמית, וראייה לכך הם חומרי המלט שנמצאים מאז בתוך המבנה.

הכפנייה, מבנה הקבורה (תורבה) של אל-דין אידע'די בן עבדאללה הידוע כאל-כפני, מושל צפת

מוג'יר אל-דין קרה למבנה "זאווית אל-כפנייה".

בצעירותו היה עלאא אל-דין אידע'די אל-כפני חייל-עבד בסוריה (**ממלוך**) תחת שלטונו של הסולטן הממלוכי ביבארס. אל-ככבי התקדם לתפקידים רמים והיה למושל צפת וגם למושל חלב בסוריה, עד שעלה סולטן ממלוכי חדש וגירש אותו לירושלים, שם הוא נפטר בגיל 60.

הכפנייה הוא המבנה הממלוכי היחיד שעומד בשלמותו מחוץ לחומות העיר העתיקה. מדובר במבנה כמעט מרובע (כ-6 על 6 מ') עם כיפה מעליו. קיר ה**קיבלה** פונה לכיוון דרום-מערב ובו שני חלונות מסורגים. בתוך המבנה ישנו קבר הממוקם ממש מתחת לכיפה. הקבר נמצא בניצב לקיבלה, כפי שמקובל בקבורה המוסלמית⁶⁶. בצד הצפון-המערבי מקושטת הכניסה בקשת מחודדת של שתי כותרות מרפק.

ממלוך: הממלוכים (בערבית, ביחיד مملوك, קרי ממלוך, "נרכש", "נקנה") היו חיילים-עבדים שמוצאם האתני מערבות אסיה. הם הופיעו לראשונה בשירותם של הח'ליפים של בית עבאס בבגדד של המאה ה-9. במהלך שקיעתה של שושלת זו, התרחב השימוש בממלוכים כחיילים-עבדים והם שירתו שושלות מוסלמיות אחרות באזור. בחלוף השנים הצליחו הממלוכים להקים ממלכות עצמאיות במצרים, ממלכה ששלטה גם בסוריה ובירושלים, ובאזור בגדד.

קיבלה: נישה חצי-עגולה המציינת את כיוון התפילה באיסלאם - עם הפנים אל העיר מכה.

עיטורי הכניסה של הקפלה

כתובת מעל לכניסה

הקבר בתוך התורה

תחנה 11: מול מלון פאלאס

מלון פאלאס - או בשמו הנוכחי, מלון וולדורף-אסטוריה - ממוקם מדרום-מזרח לבית הקברות ממילא, מצדו הדרומי של רחוב אגרון.

מלון פאלאס נבנה בשנת 1929 ביזמתו של המופתי חאג' אמין אל-חוסייני. במהלך חפירת היסודות למלון נמצאו שם עצמות אדם והמופתי הורה להעבירן לקבורה מחדשת. בניית המלון נעשתה במהלך תנופת הפיתוח במערב ירושלים בעת ההיא, תנופה שהביאה לעלייה משמעותית בערך הנדל"ן באזור. בעקבות בניית המלון והרס הקברים, התעוררה התנגדות בקרב הציבור המוסלמי להקמתו של מלון פאלאס ונגד המופתי הוגשה תביעה משפטית. המשבר הכלכלי העולמי של שנות ה-30 גרם לכך שהמלון ספג הפסדים כספיים והוסב לבית משרדים והתכנסויות של המועצה המוסלמית העליונה⁶⁶. כמו כן, המלון שימש את ממשלת המנדט להתכנסויות שונות, למשל ועדת פיל, אשר קבעה את חלוקת הארץ וניהלה בו את דיוניה⁶⁷.

בשנת 2010, במסגרת שיקום המלון לקראת פתיחתו כמלון וולדורף-אסטוריה, נערכו באתר חפירות ארכיאולוגיות וחשפו שם שני ממצאים מרכזיים. בחלקו המערבי של שטח החפירה נחשף בור חצוב ומטויה. לא ניתן לדעת מתי נחפר בור זה, אך על פי ממצא כלי החרס שנמצאו במקום, נראה כי השימוש האחרון בבור היה בתקופה העות'מאנית. במרחק של כ-80 מטרים ממזרח לבור, נמצאו שישה קברים מוסלמיים, המתוארכים על פי סגנונם למאות ה-11-15. קברים אלה מצביעים על כך שבתקופות מסוימות התפרש בית הקברות ממילא עד הנה⁶⁸.

בשנת 2014 נפתח המלון מחדש תחת המותג הבינלאומי "וולדורף-אסטוריה". תהליך השיקום של מבנה המלון ארך שש שנים ובמסגרתו נשמרה רק חזיתו של המבנה המקורי - פנים המבנה נהרס כליל ונבנה מחדש. ההחלטה על שימורה של החזית ותו לא עוררה ביקורת רבה מצד פעילי שימור ותושבי האזור, שטענו כי ישנה חשיבות לשימורו של חלקו הפנימי של המבנה, הן בשל ערכו האדריכלי והן בשל האירועים ההיסטוריים שהתקיימו בין כתליו⁶⁹.

כפי שצויין בתחנה 8 (מוזיאון הסובלנות), למלון פאלאס היה תפקיד מרכזי בהחלטה לאשר את בניית מוזיאון הסובלנות. בדיונים שהתקיימו בבג"ץ על התכנית להקמת המוזיאון, יוחס משקל רב לשאלה אם יוזמתו של המופתי לבנייתו של מלון פאלאס על גבי קברים מוסלמיים עתיקים נעשה בידעין. הכרה בכך מצדו של המופתי נתפסה כתקדים, שמכשיר את בניית מוזיאון הסובלנות על שטח בית הקברות העתיק. אלא שהקברים שנחשפו בחפירה הארכיאולוגית שהתקיימה שם ב-2010 תארכו את הקברים במתחם פאלאס-אסטוריה למאות ה-15-11. נגזר מכך, שבעת בניית המלון בימיו של המופתי, לא שימש אזור זה כבית קברות.

מלון וולדורף אסטוריה (מלון פאלאס לשעבר)

מלון וולדורף אסטוריה: מבט מבית הקברות

תחנה 12: קבר חסן אל-נשאשיבי

התחנה האחרונה שלנו היא אחד הקברים השמורים והיפים ביותר בבית הקברות: קברו של חסן אל-נשאשיבי. הקבר בנוי על שלוש מדרגות ומעוטר משלושת צדדיו בדגם של פרחים גדולים. בצד הדרומי הפונה אל מלון וולדורף-אסטוריה, חקוקה כתובת שזו לשונה:

קברו של חסן נשאשיבי

כתובת קבר חסן אל-נשאשיבי

الفتاحة
פרשת הפתיחה

زر قبر بدر قد تواری وانكشف والكل منا في محامده اعترف
تباكر قبر של یرح ملا אשר הסתתר ונגלה וכולנו הודינו בטובתו
وقضيت فضل في غضون شبابه جار الزمان عليه يوما فانقصف
ובלית חסד בהיותו צעיר בגד בו הזמן באחד הימים ונשבר
قد كان يثمر كل معروف وما منا بحسن صيغه احد اختلف
היה מועיל כל טוב ואף אחד לא חלק על טוב מעשיו
حسن النشاطيبي الذي عن فرضه مع واجبات الدين دوما ما أنجرف
חסן אל-נשאשיבי זה שממצותיו עם חובות הדת יום אחד לא פספס
ناداه مولاه لجنة قربه واحله مذ ارخوا اوج الغرف
קרא לו אדון העולמים לגן עדן בקרבנו והשכין אותו מאז בשיא החדרים

سنة 1321
שנת 1321 היג'רי (1903)

בתחילת השורה החמישית אנחנו מוצאים את שם הקבור, חסן אל-נשאשיבי. המילה "טוב" - חסן - בשורה הרביעית ("על טוב מעשיו") היא דו-משמעית ומתייחסת למעשיו הטובים של הנקבר, וגם רומזת לשמו - חסן.

חסן היה בן למשפחת נשאשיבי, הידועה בתור אחת ממשפחות האצולה הירושלמיות הוותיקות. בני המשפחה, שהתיישבה בירושלים כבר בתקופה הממלוכית, היו בעלי אדמות בכפרים באזור ירושלים וסחרו בתוצרת חקלאית⁷⁰. שם המשפחה נובע מהמילה חץ, מפני שבני המשפחה עבדו בתעשיית החצים בתקופה העות'מאנית. סביב שנת 1910 נבחר ראשית נשאשיבי, בן המשפחה, לייצג את ירושלים במג'ליס העות'מאני (מועצה מייעצת). הוא בנה וילה גדולה ויפה מאבן ירושלמית בשכונת שיח' ג'ראח, במקום בו עומד היום מלון אמבסדור⁷¹. בשנת 1920, תחת שלטון המנדט הבריטי, נבחר ראשית אל-נשאשיבי⁷² לראשות עיריית ירושלים.

חסן אל-נשאשיבי התפרסם בסוף המאה ה-19 בכינוי גלבי-צ'לבי, כינוי טורקי שפירושו "גדול הסוחרים". כשנפטר, הוריש אל-נשאשיבי לבניו כמיליון גרושים - הסבר לעושר האמנותי ולאיכות הבנייה של קברו המיוחד.

כאן מסתיים הסיור שלנו, שחזר בזמן אל ימיה של ירושלים המוסלמית וירד אל מה שחבוי תחת הדשאים המוריקים של גן העצמאות. מכאן ניתן להגיע בקלות רבה אל קניון ממילא שמעבר לכביש ומשם אל העיר העתיקה, או ליהנות מישיבה בבית הקפה שנפתח לאחרונה בגן, ובעקבות מאבק התושבים הוא פתוח גם בשבת. אנו מקווים שהסיור שערכנו כאן עורר סקרנות, והצוהר הקטן שנפתח אל עברה של ירושלים המוסלמית יילך ויתרחב. פרקים עשירים מחייה של העיר עוד ייכתבו, ויהפכו לנודעים יותר ויותר בקרב הקהל הרחב.

ציר הזמן

שנים	תקופה
63-332 לפנה"ס	התקופה ההלניסטית
63 לפנה"ס - 70 לספירה	התקופה הרומית הקדומה
330-70	התקופה הרומית המאוחרת
330 בקירוב	התקופה הביזאנטית
638	תחילת שלטון האסלאם
661	הח'ליפות האומאית
750	הח'ליפות העבאסית
969	הח'ליפות הפאטימית
1099	התקופה הצלבנית
1187	תקופת השושלת האיובית
1250	התקופה הממלוכית
1517	התקופה העותמאנית
1917	המנדט הבריטי
1948	מדינת ישראל

30) חפירה ארכיאולוגית קהילתית בבור המים העתיק - גן העצמאות, ממילא, עמק שווה 2012.

31) Pringle, p. 217.

32) רוני רייך, "בית הקברות באזור ממילא בירושלים", קדמוניות 104-103 (1993), עמ' 103-109.

33) Pringle, p. 218.

34) Pringle, p. 218.

35) Daphna Ephrat, "Sufism and Sanctity: the Genesis of the wali Allah in Mamluk Jerusalem and Hebron", in: Mamluks and Ottomans. Studies in honor of Michael Winter, Edited by: David Wasserstein and Ami Ayalon, 2006. p. 13

36) Pringle, p. 218.

37) דורון בר, "קדוש לרגע: מערת האריה בבית הקברות ממילא, ירושלים", עתמול 231 (2013), עמ' 23-26.

38) Kamal J. Al-Asali, "The cemeteries of Ottoman Jerusalem", p. 281.

39) 18 דורון בר, שם.

40) צביקה צוק, מים בקצה המנהרה. לטייל במפעלי המים הקדומים, יד יצחק בן צבי, 2011.

41) Rafa Abu Raya and Ya'akov Billig, "Jerusalem, Mamilla Pool", Hadashot Arkheologiyot 115 (2003), pp. 49-50.

42) רוני רייך ואלי שוקרון, "Excavations in the Mamilla Area – The Medieval Fortifications", Atiqot 54 (2006), pp. 125-152

43) קול קורא להגשת רעיונות לפיתוח מרחב בריכת ממילא בגן "הארי ווילף" (גן העצמאות).
<https://www.jerusalem.muni.il/Municipality/kol/Documents/mala.pdf>

44) ראו העצומה "מצילים את בריכת ממילא: מהרס טבע, היסטוריה ותרבות!" <http://www.atzuma.co.il/savemamillanow>

45) עאדל מנאע, ליוא' אל-קודס פי ואסט אל-עהד אל-עות'מאני, בירות: מואסטאת אדראסאת אל-פלסטיניה. 2008, עמ' 169.

46) אל-דבאע', עות'מאן מוצטפא. אתחאף אל-אעזה על פי תאריך ע'זה. ע'זה: מכתבת אל-יאזגי, כרך 3, עמ' 320, 1999.

47) אל-עלמי, אחמד. אל-שייח סעד אל-דין אל-עלמי. רמאללה: מטבעת אבו גוש, 2007, עמ' 7-8.

48) אל-עלמי, עמ' 7.

49) עבאס, ח'דר. עאלאת בית אל-מקדס.

50) אל-מדני, עמ' 260.

51) אל-דורי, עבד אל-עזיז. "אלקודס פי אל-פתרה אל-אסלאמיה אל-אולא "אל-קודס" פי אל-תאריך, עמאן: אלג'אמע אל-ארדניה, 1992, עמ' 146.

52) סרו, מוסא. אל-אוקאף אל-אסלאמיה פי חארת אל-נצארא פי אל-קודס. תונס, 2010, עמ' 155.

53) השכר היומי של פועל בניין באיסטנבול בתחילת המאה ה-19 היה כ-8 פארה. ראו: Sevket Pamuk, Coins and Currency of the Ottoman Empire, Note 4.

54) Gil Zohar, "Grand Hotel", Jerusalem Post, 30 July 2009, <http://www.jpost.com/Local-Israel/In-Jerusalem/Grand-hotel>

55) Tawfiq Da'adli, "Mamluk Ephetaphs from Mamilla Cemetery", Levant 43 (2011) p. 79.

56) Henry Kendall, Jerusalem city plan: preservation and development during the British mandate 1918–1948, p. 181.

57) רייטר, מקום מבטחו של אללה, עמ' 16.

58) נחשפו בורות קבורה אליהם הוכנסו העצמות הגדולות של השלד (גולגולת, אגן, עצמות רגליים וזרועות), דבר שמעיד על קבורתן מחדש של עצמות (קבורה משנית), בניגוד לקבורה ראשונה של הגופה.

59) דוד עמית, "תגליות מימי הבית הראשון והשני ליד בריכת ממילא בירושלים", קדמוניות 141 (2011), עמ' 29-35.

60) Tawfiq Da'adli, "Mamluk Ephetaphs from Mamilla Cemetery", Levant 43 (2011) pp. 88-89.

61) Da'adli, pp. 87-89 (Epitaph 5 and 7).

62) Da'adli, p. 89 (Fig. 17).

63) Michael Hamilton Burgoyne, "Mamluk Jerusalem. An Architectural Study", The British School of Archaeology in Jerusalem, p. 143.

64) Charles Clermont-Ganneau, "Archaeological Researches in Palestine during the years 1873-1874", Palestine Exploration Fund, 1899, p. 287.

1) פהמי אל-אנצארי. מקברת מוא'מן אללה (ממילא), 2010. עמ' 33-36

2) Kamal J. Al-Asali, "The Cemeteries of Ottoman Jerusalem", in: Sylvia Auld and Robert Natsheh, Ottoman Jerusalem, The Living City: 1517–1917, London 2000, p. 281

3) Asem Khalidi, "The Mamilla Cemetery; A Buried History", Jerusalem Quarterly 37, p. 105.

4) Antiochus Strategos, The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 AD, in: F.C. Conybeare, English Historical Review 25 (1910) pp. 502-517

5) Denys Pringle, The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, vol. 3, p. 218.

6) אבו בקר אבן מוחמד אבן אחמד אבן מוחמד אל-וסיטי, פדאיל אל-בית אל-מוקדס (ערבית).

7) Abd al-Ghani al-Nabulsi, al-Haqiqa wa al-majaz fi al-rihla ila bilad al-sham wa misr wa al-hijaz, Edited by Ahmad Abd al-Majid al-Haridi, Cairo, 1986

8) Pringle, p. 219.

9) מוג'יר א-דין, אל-אונס אל-ג'ליל פי תאריח' אל-קודס ואל-ח'ליל 1495 לערך. ראו גם: "נספח: ירושלים בתיאורו של מוג'יר א-דין", בתוך: ארץ ישראל ואתריה בתיאורי עולי רגל מוסלמים, עורך: אלי שילר, אריאל 59, 1988, עמ' 101-127.

10) אבו בקר אבן מוחמד אבן אחמד אבן מוחמד אל-וסיטי, פדאיל אל-בית אל-מוקדס (ערבית). ראו Moshe Gil (1992). A history of Palestine, 634-1099. pp. 422. 'י חסון, 'ספרות שבחי ירושלים באיסלאם', מי שרון (עורך), סוגיות בתולדות ארץ ישראל תחת שלטון האיסלאם, יד בן צבי, ירושלים תשל"ו, עמ' 43-55.

11) יצחק רייטר, מקום מבטחו של אללה, פרשת בית הקברות בממילא ומוזיאון הסובלנות. המאבק על הנוף הסמלי והפיזי, מכון ירושלים לחקר ישראל, 2011, עמ' 14.

12) Charles Clermont-Ganneau, Archaeological Researches in Palestine during the years 1873-1874, Palestine Exploration Fund, 1899, p. 287

13) ויקיפדיה, "סורת אל-פתיחה. לכל הטקסט ראו "הקוראן בעברית קדומה".

14) <https://sites.google.com/site/dajaniforum/home/about-dajani/arabic-intro-family>

15) ח'. עבאס, עאלאת בית אלמקדס.

16) כתב יד בערבית: תרג'מת סידי אל-עם אל-מרוחם אל-סייד אלשייח' חוסיין, עמ' 1-2.

17) עלי בן מימון אלע'מארי (אבו אל-חסן) 845-917 להיג'רה / 1450-1511, מומחה בתורת המשפט המוסלמי, צופי ושופט, מיוחס לשבט ע'מארה בצפון מרוקו, בילה חלק משנות חייו באזור סוריה. נפטר ונקבר בכפר מגדל מעוש בלבנון, אל-דבאע', עבד אל-עזיז. אעלאם אלפכר ואל-אדב פי אל-עצר אל-מריני. אל-דאר אל-בידא': מכתבת אל-אומה, 1992, עמ' 292.

18) בן עראק (878-933 להיג'רה / 1473-1526) מוחמד בן עלי בן עבד אל-רחמן שיח מוביל לטפילה, מלומד, שמש אל-דין אבו עלי אל-קנאני אל-דמשקי, אל-מדני, אל-שאפעי, נולד בדמשק, התגורר בבירות, עלה למכה (חג'), התבודד במכה ובמדינה ונפטר במכה, שד'ראת אל-ד'הב, כרך 8, עמ' 196.

19) בעברית ניתן לכתוב "סופי" או "צופי". העדפנו את הגרסה האחרונה מכיוון שזהו התעתיק המדויק, והוא אף התעתיק מקובל במילון איילון-שנער.

20) הכוונה לדוד, הנחשב במסורת היהודית למלך, אבל באיסלאם הוא נחשב לנביא.

21) סג'לאת מחכמת אל-קודס אל-שרעיה: סג'ל מספר 40: 16 חודש רג'ב שנת 968 להיג'רה-צפר שנת 969 להיג'רה, עמ' 378.

22) אוסף תצלומי זאב אלכסנדרוביץ', אתר האינטרנט של הספרייה הלאומית בירושלים.

23) כמאל אל-עסלי, בית אל-מקדס פי כותב אל-רחלאת ענד אל-מוסלמין. עמאן 1992, עמ' 274-275.

24) על המצבה כתוב "קרשי", אך הוא מיוחס לשבט אל-קוריישי ועל כן יש לבטאו "אל-קוריישי. ככל הנראה, האות יו"ד נפלה כתוצאה מעבודת הקליגרף.

25) שמש א-דין אל-כילאני, רמזית אל-קודס א-רוחיה. דמשק: אתחאד אל-כותאב אל-ערב, 2005, עמ' 100.

26) אבן ארסלאן אל-רמלי (1371-1440 לספירה), אחמד בן חוסיין בן עלי בן ארסלאן אלמקדסי אל-רמלי, אלשאפעי, צופי.

27) יוסף בן אסמאעיל אל-נבאחני, ג'אמע כראמאת אל-אוליא', בירות: אלמכתבה אל-עסריה, 2001, כרך 1, עמ' 173-176.

28) עארף אל-עארף, אלמופצל פי תאריח' אל-קודס, בירות, 2007, עמ' 728.

29) מוג'יר א-דין, אל-אונס אל-ג'ליל פי תאריח' אל-קודס ואל-ח'ליל, כרך 2, עמ' 240. גם: אל-עסלי, אגדאדנו פי ת'רא בית אל-מקדס, עמ' 179.

Da'adli, p. 96. (65)

(66) רייטר, י' 2011. מקום-מבטחו של אללה? פרשת בית הקברות ממילא ומוזיאון הסובלנות: המאבק על הנוף הסמלי והפיזי, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 107-128.

(67) ניר חסון, "ממלון פאלאס ההיסטורי נותרה רק הקליפה", הארץ באינטרנט, 19 לינואר 2009.

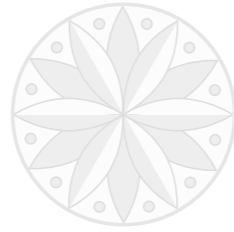
(68) אנט נגר, "ירושלים, ממילא", חדשות ארכיאולוגיות באינטרנט 122, 2010.

(69) YNET. "ולדורף אסטוריה: הפתיחה", 27 למרץ 2014, YNET.

(70) יהושע בן-אריה, עיר בראי התקופה. ירושלים החדשה בראשיתה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ט, עמ' 478.

(71) בן-אריה, עמ' 477.

(72) ראע'ב נשאשיבי, ויקיפדיה.

למידע נוסף ותיאום סיורים:

אימייל: tours@alt-arch.org

www.alt-arch.org

עמק שווה

عمق شبيه

Emek Shaveh

(חליצ'ה ש.ל.ח | cps)